

Nederlands Tijdschrift voor Kerk en Recht, 7 (2013), 27-59

Het proces Fenner

(een rechtszaak naar aanleiding van antisemitische beroering in Marburg, Hessen, 1886-1888)

Dr. J.K. Abbes*

1. Inleiding

In de jaren 1866-1888 vond er in Marburg (een oude stad in Hessen-Nassau) een geruchtmakend proces plaats tegen de onderwijzer Ferdinand Fenner, die ervan werd beschuldigd dat hij de joden ernstig had beledigd en hun godsdienst in kwaad daglicht had gesteld. Omdat het proces over een onderwerp ging dat in Nederland actueel is, kan het interessant zijn er aandacht aan te besteden.¹ In de uitspraak werd namelijk onderscheid gemaakt tussen het beledigen van enerzijds een godsdienst en zijn geschriften (het Jodendom en de Talmoed) en anderzijds van de aanhangers of gelovigen van die religie, alleen het laatste werd bestraft. Op de achtergrond speelde een min of meer wetenschappelijke en theologische discussie over de vraag hoe de Talmoed, een belangrijk joods geschrift, kon worden geïnterpreteerd. Ook racistische theorieën met betrekking tot de joden speelden een rol in dit proces.

Het bijzondere van het proces Fenner was dat het, voor zover bekend, het enige strafproces was dat tot een veroordeling leidde.

2. Hessen-Kassel in de tweede helft van de negentiende eeuw

Als gevolg van de oorlog tussen Pruisen en Oostenrijk-Hongarije in 1866-1867 kwam het keurvorstendom Hessen-Kassel (Kurhessen) in Pruisische handen. Het gebied werd in 1866 door Pruisen geannexeerd en opgenomen in de provincie Hessen-Nassau.² Kassel werd hoofdstad van één van de hoofddistricten ("Bezirke") van deze provincie, Marburg behoorde tot het Regierungsbezirk Kassel.

* Dr. J.K. Abbes is historicus.

¹ Het hier besproken proces lijkt enigszins op dat van Wilders: LJN: BH0496, Gerechtshof Amsterdam, K08/0309, K08/0374, K08/0277, K08/0444, K08/0310, K08/0328, K08/0329, K08/0330 en K08/0353. Het Nederlandse Openbaar ministerie maakte onderscheid tussen het beledigen of krenken van een godsdienst aan de ene en zijn aanhangers of gelovigen aan de andere kant. Ook vond het Ministerie het kader van "maatschappelijk debat" belangrijk. In dit artikel wordt o.a. onderzocht in hoeverre dit onderscheid een rol speelde in het proces Fenner.

² H. Pötzsch, *Antisemitismus in der Region, antisemitische Erscheinungsformen in Sachsen, Hessen, Hessen-Nassau und Braunschweig 1870-1914*, Wiesbaden 2000 (diss.), blz. 62.

Hessen was één van de armste en meest achtergebleven gebieden van Duitsland.³ De bevolkingsdichtheid was laag, namelijk 80 mensen per km².⁴ Een groot deel (35,4 % in 1890) van de bevolking behoorde tot de boerenstand, 50 % van de boerderijen waren kleiner dan 2 ha en 20,8% van de gemeenten had minder dan 500 inwoners.⁵ De annexatie door Pruisen leverde aanvankelijk geen voordelen voor Hessen op - integendeel de belastingdruk werd erdoor verhoogd-, maar later groeide de stedelijke economie door de Pruisische invloed.

De periode 1873-1896 was een slechte tijd voor de landbouw, met name voor de akkerbouw, door de invoer van goedkoop graan uit de V.S. en Rusland. Het lijkt erop dat de joden tengevolge van deze agrarische crisis tot zondebok werden gemaakt.⁶

Naar verhouding woonden er veel joden in Hessen, die zich vooral met de handel in geld, grond en graan bezig hielden.⁷ De joden deden ook aan handwerk. Ze waren vaak kleermaker, schoenmaker, hoedenmaker, slager of bakker. Ook deden de joden aan veehandel. De laatste activiteit hing samen met de sjechita, de joodse slacht, omdat de joodse wet voorschrijft dat het te slachten vee onberispelijk moet zijn.⁸ Men probeerde de joden van de veemarkten te verdringen en deze "judenrein" te maken, maar dat lukte niet.⁹ De oorzaak van de eenzijdige joodse beroepsoriëntatie was dat de joden tot 1867 van staatsambten waren uitgesloten en ook tot de gilden, die in Duitsland lang zijn blijven bestaan, hadden zij geen toegang.¹⁰ Omdat het de joden in vroegere tijden niet was toegestaan grond te bezitten, woonden veel joden in de steden en ook zij die in de dorpen

³ M.F. Zumbini, *Die Wurzeln des Bösen*, Frankfurt a.M. 2003, blz. 266vv.

⁴ Verein für Socialpolitik, *Wucher auf dem Lande*, Leipzig 1887 (rapport), blz. 65.

⁵ H. Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 27v, 34v.

⁶ *Ibidem*, blz. 42.

⁷ G.J. Pulzer, *Die Entstehung des politischen Antisemitismus In Deutschland und Österreich* (1867-1914), Göttingen 2004, blz. 150.

U.O. Schmelz, *Die Jüdische Bevölkerung Hessens*, Tübingen 1996, blz. 44, spreekt over ongeveer 2,7% van de totale bevolking, in Frankfurt a.M. ongeveer 10%. In heel Duitsland was het aantal joden toen 1,25 % volgens Pulzer, blz. 74. H.Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 52. De joden woonden vooral in de stad. Het aantal joden in Hessen was dus verhoudingsgewijs tamelijk hoog.

⁸ H. Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 43, 58. Er is de joden soms verweten dat zij het slechte, overgebleven vlees aan de niet-joden verkochten. De werkelijkheid is anders: de juiste toepassing van de slachtwetten bracht de eis met zich mee dat orthodoxe joden alleen de voorvoet aten, en de achtervoet, waar het beste vlees zat, aan de niet-joden verkochten, tegen een relatief lage prijs.

⁹ G.J. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 74, 155.

¹⁰ K. du Bois du Thil (een edelman in Hessen, 1877-1859) schreef in 1809: „Ohne Zweifel fällt jedem der Mangel an Obrigkeitstaatlicher Leitung in die Augen, denn man findet meistens nur Gesetze wider, nicht für die Juden, und welche Wege, sich ehrlich zu ernähren, sind ihnen noch übrig?“ in: <http://www.fjgk.de/cms/artikel.9.htm> H. Wirtwein, „Judenemanzipation im Vormärz“ in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 44, 1994, S. 71vv. De joden hadden te maken met de zogenaamde *Judenpacht* en speciale *Judengesetze*.

leefden hadden meestal een beroep dat aan de stad was gelieerd. Aanvankelijk waren veel joden rondtrekkende marskramers, het enige beroep wat hun door de landsheren was toegestaan ("Nothandel"). Maar zelfs in dat beroep werden de joden van Marburg gedurende de 17^e en 18^e eeuw door het gilde van de (mars)kramers, waarvan zij geen lid mochten zijn, tegengewerkt.¹¹ De joden gaven verder, in de tijd dat hun meer rechten werden verleend (in de tweede helft van de 19^e eeuw), de voorkeur aan vrije beroepen die hen in staat stelden hun leven in te richten, zoals zij dat volgens de regels van hun godsdienst moesten doen. Hierbij ging het met name om de sabbat en de joodse feestdagen. Verder hadden de joden de gewoonte bij elkaar te gaan wonen, ook vanwege hun geloof: om koosjer te kunnen eten moesten er joodse slagers en bakkers zijn. Verder was het nodig om een gebied af te zetten binnen de sabbatspalen en eventuele natuurlijke grenzen in verband met het draagverbod tijdens de sabbat. Dan was het ook noodzakelijk om binnen zo'n sabbatsgebied te wonen. Aanvankelijk woonden ook de joden van Marburg bij elkaar in de Judengasse, achter de middeleeuwse synagoge (waarvan de resten nog te bezichtigen zijn), later ook daarbuiten.¹²

Als ze aan handwerk deden, kozen ze om bovenstaande redenen voor het zelfstandige bedrijf, meestal met de boven genoemde beroepen.¹³ Voor zover joden in de journalistiek werkten, waren ze werkzaam bij de progressieve pers. Bij de conservatieve waren ze niet te vinden. Veel joden voelden zich aangetrokken tot het (progressieve) liberalisme en iets later tot het socialisme.¹⁴

Tot diep in de 19^e eeuw waren de joden gemiddeld armer dan de hen omringende niet-joodse burgers, pas aan het eind van deze eeuw nam hun welstand toe, waarbij opvalt dat hun welvaart en de verdeling tussen rijk en arm ongeveer overeenkwam met de omringende bevolking.¹⁵ Voor zover joden in dienst waren van stedelijke instellingen, bijvoorbeeld van de universiteit Marburg (als docent Hebreeuws, Aramees en Chaldeeus) verdienden ze slechts een kwart van het salaris dat hun niet-joodse collega's ontvingen.¹⁶

¹¹ A. Erdmann, *Die Marburger Juden, ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Marburg 1987, blz. 55. Erdmann wijst erop dat de Marburgse gilden tot in de 19^e eeuw zijn blijven bestaan, blz. 56.

¹² *Ibidem*, blz. 14, 20.

¹³ G.J. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 69vv.

¹⁴ *Ibidem*, blz. 79 O. Blaschke, *Katholizismus und Antsemitismus im Deutschen Kaiserreich*, Göttingen 1999 (diss.), blz. 23, 225.

¹⁵ A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 80vv: deze heeft statistisch materiaal in zijn dissertatie opgenomen, waaruit genoemde feiten blijken.

¹⁶ *Ibidem*, blz. 64vv.

Aanvankelijk was het de joden verboden grond te kopen, maar dit verbod werd bij de gelijkstelling opgeheven.¹⁷ In de tweede helft van de 19^e eeuw waren er al zestien joodse boerderijen in Hessen-Nassau.¹⁸

3. Antisemitisme en racisme in Duitsland omstreeks 1880

Het Duitse antisemitisme omstreeks 1880 bestond uit verschillende stromingen: een katholieke, een protestantse en een racistische stroming. Ook kwamen overlappingen voor.

Hoewel het in dit artikel vooral om het katholieke en het racistische antisemitisme gaat, zal ik ook enige aandacht aan het protestantse antisemitisme besteden, omdat een groot deel van de Marburgse (stads)bevolking evangelisch was.

Met de term antisemitisme bedoelt men “haat tegen de joden”. Weliswaar is deze term in oorsprong taalkundig van aard (de Semitische talengroep), maar in de loop van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw ontstond het idee dat een taal ook met de biologische structuur van de leden van een taalgemeenschap te maken had. De gedachte kwam naar voren dat er bijvoorbeeld niet alleen Germaanse talen bestonden, maar ook een Germaans ras. Hoewel dus het begrip Semitisch in de eerste plaats met een talengroep te maken heeft (Hebreeuws, Aramees, Arabisch, Assyrisch en Chaldeeus), dacht men dat de jood ook een andere afstamming had dan de overige bevolking.

Hoewel dus het antisemitisme aanvankelijk vooral een zaak van godsdienstige verschillen was (nog voor de term bestond, dus “avant la lettre”), werd het in de boven genoemde periode steeds meer een racistisch verschijnsel, omdat men meende dat de joden tot een ander ras behoorden dan de overige Europeanen.

Men kan dus onderscheid maken tussen godsdienstig en racistisch antisemitisme. Iemand kon om godsdienstige redenen de joden veroordelen *zonder* racist te zijn, terwijl een racistisch antisemiet zich helemaal niet voor de joodse godsdienst behoefde te interesseren.

Veel katholieke en protestantse antisemieten lieten zich leiden door politieke motieven, zij ergerden zich aan het succes van het liberalisme en de moderne waarden die daarmee waren verbonden. Ze meenden dat vooral de joden achter het liberalisme zaten. De katholieken werden daarbij beïnvloed door de *Syllabus Errorum* (bij de encycliek *Quanta Cura*

¹⁷ *Ibidem*, blz. 74. De joden kregen pas in 1867 volledige gelijkstelling. In de Napoleontische tijd (in het koninkrijk Westfalen, waartoe Marburg behoorde) hadden de joden echter al korte tijd volledige gelijkstelling genoten. Deze werd na 1815 weliswaar voor het grootste deel ongedaan gemaakt, maar niet geheel. Grondbezit bijvoorbeeld was sinds 1816 aan de joden toegestaan.

¹⁸ *Ibidem*, blz. 85.

van 1864), waarin het liberalisme werd afgewezen, en de encycliek *Quod Apostolici muneris* van 1878, waarin het socialisme werd veroordeeld.¹⁹ Ook speelde de afkeer van het kapitalisme een rol in het antisemitische kamp en deze vijandschap richtte zich op de joden, van wie men meende dat zij erachter zaten.²⁰ De katholieken waren echter niet primair antisemitisch, het antisemitisme was slechts "...ein Baustein in ihrem Weltbild.", dat wil zeggen: tot het christendom bekeerde joden werden in principe geaccepteerd.²¹ Ten tijde van de Kulturkampf voelde het Duitse katholicisme zich in een hoek geduwd, omringd door vijanden, namelijk het liberalisme en het modernisme. Achter deze vijanden zaten de joden, dacht men. Er was sprake van "Dekatholisierung". Deze was volgens de katholieken verbonden met de emancipatie van de joden. De joden werden als de aartsvijanden van het christendom beschouwd.²² Deze laatste aspecten speelden ook een belangrijke rol in Hessen.²³ Daarbij spitte zich de kritiek toe op de Talmoed, waarvan de katholieken en ook hun leiders maar weinig begrepen. Dr. J. A. Rohling (1839-1931), die verderop in dit artikel uitvoerig aan de orde zal komen, gold als de kampioen van dit katholieke "anti-talmoedisme". Daaraan verbonden was ook de afschuw voor het vermeende joodse kapitalisme, omdat men dacht dat de Talmoed de joden een vrijbrief gaf om niet-joden te bedriegen.²⁴

Het racistische antisemitisme is in Duitsland waarschijnlijk voor het eerst vertegenwoordigd door W. Marr (1819-1904). Deze was atheïstisch en racistisch.²⁵ Hij stelde daarom de joden niet tegenover het christendom, maar tegenover de "Germanen", hij beweerde dat de scheiding tussen de Germanen en de joden eeuwig was en niet kon worden opgeheven. Hij begon in 1879 met een antisemitisch tijdschrift (*Die deutsche Wacht*) en stichtte in datzelfde jaar de eerste antisemitische vereniging, de Antisemitenliga, waarvan *De Wacht* het orgaan was. Hij wilde het Duitse vaderland en zijn "Urbewohner" redden van de dreigende "Verjudung". Dr. O. Böckel, die een belangrijke rol in dit artikel speelt en nog nader zal worden genoemd, was één van zijn volgelingen.²⁶ De Ariër was eenvoudig

¹⁹ G.J. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 91vv.

²⁰ *Ibidem*, blz. 101.

²¹ O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 21.

²² *Ibidem*, 315vv, M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 131.

²³ *Ibidem*, blz.172.

²⁴ *Ibidem*, blz. 321.

²⁵ H.Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 18.

²⁶ Dr. O. Böckel was assistent-bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek van Marburg. Daarnaast was hij onderzoeker en schrijver, hij schreef een tiental boeken over Duitse sagen en volksliederen. Zijn bekendste werk was het *Handbuch des deutschen Volksliedes*, Marburg 1908. Hij was van 1887 tot 1903 lid van het Duitse parlement. Van zijn antisemitische pamflet „Die Juden, die Könige unserer Zeit“, werden alleen al in 1887 meer dan honderdduizend exemplaren gedrukt en uiteindelijk anderhalf miljoen! U. Siegf, *Aufstieg und Niedergang des Marburger Neukantianismus*, Göttingen 1994 (diss.), blz. 154. H.

en vroom, de Semiet een zinnelijk schurk, meende Marr.²⁷ Deze vorm van antisemitisme hing ten nauwste samen met de opkomst van het nationalisme in de 19^e eeuw. De beweging van O. Böckel behoorde tot de racistische tak van het antisemitisme.

Dit racisme werd nog duidelijker geformuleerd door Dr. E. Dühring (1833-1921), een echte “Judenfresser”, die in 1881 *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Kulturfrage* (mit einer weltgeschichtlichen Antwort) publiceerde. In dit boek werden de joden expliciet als een ander ras beschouwd en wel in negatieve zin.²⁸ Hij sympathiseerde met het marxisme en was zeer antisemitisch. Hij stelde voor de joden te verdrijven en te onteigenen. Om te beginnen wilde hij een onderwijsverbod voor joodse leraren in alle scholen en ontslag voor joodse journalisten.²⁹

Onder de Duitse conservatieven bevonden zich ook antisemieten, waarvan Dr. Paul de Lagarde (1827-1891) één van de bekendste was (zijn geboortenaam was Bötticher, hij was filoloog). Omdat hij in het vervolg van dit artikel een belangrijke rol speelt, iets meer over hem. Zijn vader was Luthers predikant, maar Lagarde verliet de kerk. Ook verafschuwde hij het katholicisme. Hij was een overtuigd antisemiet. De joden noemde hij “Die Kloake der Börsenspekulation...” En: “...Die Juden hinnehmen, bedeutet Preußen zu Palästina zu machen”. Ook erkende hij de joden niet als religieuze gemeenschap: „Eine Nation sind die Juden...” Ook vond hij dat het onmogelijk was een dergelijke natie in die van de Duitsers te dulden. Hij was echter geen racist en meende dat assimilatie mogelijk was.³⁰

Een enkel woord over het protestantse antisemitisme, waarvan A. Stoecker (1835-1909) in de 19^e eeuw de belangrijkste vertegenwoordiger was. Hij was predikant van de Evangelische kerk en zijn zondagse preken werden

Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 134v. A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 153 noemt Böckel „ein verträumter, schwärmerischer, aber auch ein etwas schwermütiger Mensch“. Hij maakte lange wandelingen op het platteland, waar hij de armoede en ellende van de boeren zag.

²⁷ G. J. Pulzer, *Op.cit.*, blz.105vv. Marr wordt als de „uitvinder“ van het woord antisemitisme beschouwd. Zijn bekendste werk is: *Der Sieg des Judenthums über das Germanenthum* (vom nichtconfessionellen Standpunkt aus betrachtet), Bern 1879. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 167v: geen tegenstelling tussen christenen en joden, maar tussen Duitsers en joden, omdat het om verschillende rassen gaat.

²⁸ G.J. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 108. Dühring schrijft: „Die gründliche Auffassung, die im Juden nicht eine Religion sondern eine Race sieht, bricht aber schon vielfach durch....“ (blz. 2). Hij maakt dus een karikatuur van het jodendom. Blz. 60: „Der Judenschädel ist freilich kein Denkerschädel...” Op blz. 94 e.v. heeft hij het over „die Lösung der Judenfrage”, die moet internationaal van karakter zijn. Op blz. 99 noemt hij de joden een ras met moreel slechte en onsociale eigenschappen.

²⁹ M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 177.

³⁰ G. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 131vv.

door duizenden in het Duitse Rijk gelezen.³¹ Hij stichtte een politieke partij met een antisemitisch programma.³² Hij meende als conservatief dat het vooral de joden waren die achter het door hem afgekeurde kapitalisme, liberalisme en socialisme zaten. Zijn beweging vertoonde veel gelijkenis met het katholieke antisemitisme.³³ Het protestantse antisemitisme deed beslist niet onder voor de andere stromingen wat het aantal aanhangers betrof. In de literatuur wordt zelfs gezegd dat het protestantse antisemitisme over het geheel van Duitsland gezien belangrijker was dan de katholieke variant.³⁴

In de Duitse antisemitische partijen waren veel conflicten, waarbij het vaak om futiliteiten als de naam van de partij ging. Meestal heetten ze Deutsch-Soziale Partei of Deutsche Reform Partei, soms ook Antisemitische Volkspartei of combinaties daarvan. Veel conflicten speelden zich af rondom de persoon van O. Böckel, die ook anticonservatief was en zich vooral op de boeren wilde richten. Hij stichtte de Mitteldeutsche Bauernverein en steunde verder op de handwerkslieden in het kleinbedrijf. Ook kreeg hij invloed door zijn eigen krant, de *Reichsherold*.³⁵ Andere belangrijke leiders waren: W. Marr, E. Henrici (1854-1915), M. Liebermann von Sonnenberg (1848-1911), A. Pinkert, T. Fritsch (1852-1933) en O. Zimmermann. Stoecker deed meestal niet mee, omdat hij een uitzondering voor de tot het christendom bekeerde joden wilde maken, wat de andere leiders afwezen, deze concentreerden zich op het “joodse ras”, dat volgens hen onverbeterlijk was.³⁶ Soms bestonden er door onderlinge verdeeldheid verschillende antisemitische partijen naast elkaar.³⁷ De programma's van de meeste partijen vertoonden veel gelijkenis met en bevatten ongeveer dezelfde punten als dat van de latere NSDAP en de inhoud van de Neurenberger wetten van 1935. Men wilde een eind maken aan de gelijkstelling van de joden, hun de burgerrechten ontnemen, hen onder het vreemdelingenrecht brengen en een beroepsverbod afkondigen

³¹ G. Brakelmann u.a., *Antisemitismus* (von religiöser Judenfeindschaft zur Rassenideologie), Göttingen 1989, blz. 29.

³² O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 212. K. Priester, *Rassismus und kulturelle Differenz*, Münster 1997, blz. 90; Priester ziet bij Stoecker ook racistische tendenzen.

³³ G. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 134vv; G. Brakelmann, *Op.cit.*, blz. 6; M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 151vv. Stoecker schrijft in 1874, toen hij in Berlijn kwam: “Berlin fand ich in den Händen des kirchenfeindlichen Fortschritts (= progressieve liberalen) und der gottfeindlichen Sozialdemokratie: das Judentum herrschte in beiden Parteien. Die Reichshauptstadt war in Gefahr, entchristlicht und entdeutscht zu werden.” (blz. 153).

³⁴ O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 15, 208. Richard Wagner, de componist, wordt hier ook als voorbeeld van de antisemitische protestant genoemd. Wagner schreef *Das Judentum in der Musik*, Leipzig 1869, een antisemitisch geschrift.

³⁵ D. Peal, “Jewish responses to German anti-Semitism: The Case of the Böckel Movement, 1887-1894”, in: *Jewish Social Studies* Vol. 48, No. 3/4 (Summer - Autumn, 1986), pp. 269-282, blz. 270.

³⁶ H. Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 73vv.

³⁷ *Ibidem* 10, 73vv, 136.

voor staatsambten en het onderwijs. Hoewel er niet over “Endlösung” werd gesproken, sprak men wel over “die Lösung der Judenfrage”.³⁸ Na 1895 nam de antisemitische agitatie enigszins af als gevolg van de economische hoogconjunctuur. De antisemitische partijen bleven wel bestaan en in 1918 gingen ze op in de DNVP, de Deutschnationale Volkspartei, die in 1933 samen met de NSDAP het “tweede kabinet Hitler” formeerde, waarna Duitsland een extreem-antisemitische dictatuur werd.³⁹

Wat de overige partijen omstreeks 1880 betreft: de Deutschkonservatieve Partei was antisemitisch, maar minder extreem dan de Deutsche Reformpartei. Het (katholieke) Zentrum was eveneens gematigd antisemitisch. De Nationaalliberalen, Fortschritt (linkse liberalen) en de Sociaaldemocraten waren niet antisemitisch, zij hadden dan ook joodse leden. Joden werden in de andere partijen geweerd.⁴⁰

Na 1900 werden ook steeds meer andere, niet-politieke organisaties antisemitisch, zoals bijvoorbeeld de Duitse en Oostenrijkse Alpenverein.

4. Marburg in de jaren tachtig van de negentiende eeuw

In Marburg en omgeving was in de jaren tachtig van de 19e eeuw een sterke antisemitische beweging ontstaan onder leiding van de bibliothecaris Dr. Otto Böckel (1859-1923), ‘Deutscher Reformverein Marburg’ geheten, opgericht in augustus 1886. Deze (antisemitische) Reformverein was in 1879 in Saksen als landelijke organisatie opgericht en daarna waren er op veel andere plaatsen afdelingen ontstaan, zoals in Marburg.⁴¹

De leden van de landelijke organisatie richtten na enige jaren een politieke partij op, de Antisemitische Volkspartei (1890, later Deutsche Reformpartei geheten), het programma ervan bestond uit een mengsel van linkse en zeer rechtse punten. De Reformvereine vormden soms daarvóór al kiesverenigingen, zoals in Marburg.⁴²

Böckel zette zich vooral voor de boerenstand van Hessen in.⁴³ De bibliothecaris liet zich in 1887 als vertegenwoordiger van de plaatselijke Reformverein voor het district Marburg (Wahlkreis V) in het Duitse

³⁸ *Ibidem*, blz. 121vv.

³⁹ *Ibidem*, blz. 109.

⁴⁰ *Ibidem*, 161vv, 177vv, 186vv, 190vv.

⁴¹ Er bestond nog een Reformverein, die in 1862 was opgericht, deze vereniging had niets met het antisemitisme te maken, maar streefde de Duitse eenheid na.

⁴² Evenals in Nederland kwam het in de negentiende eeuw in Duitsland voor dat er plaatselijke kiesverenigingen bestonden, die tot een bepaalde politieke stroming konden behoren, nog voor er sprake was van (landelijke) partijvorming. Deze kiesverenigingen hadden het recht zelfstandig verkiezingskandidaten voor hun district uit te brengen.

⁴³ G.J. Pulzer, *Op. cit.*, blz. 152.

parlement kiezen.⁴⁴ In 1893 bracht de (antisemitische) Deutsche Reformpartei het tot 16 zetels in het Duitse parlement.⁴⁵

Marburg behoorde tot het “Regierungsbezirk Kassel” dat een onderdeel was van de provincie Hessen-Nassau. Met de plaatsen Frankenberg en Kirchheim vormde Marburg “Wahlkreis V” met een eigen afgevaardigde in de Rijksdag.⁴⁶

Wahlkreis V bestond uit een meerderheid van evangelische christenen en een grote minderheid van katholieken.⁴⁷

De antisemieten van Marburg vonden aanvankelijk politiek onderdak bij de plaatselijke aanhangers van de Deutschkonservative Partei, die de weerzin tegen de joden tot politieke issue maakte. In Marburg en omgeving werden deze Conservatieven door de antisemitische advocaat K.W.E. Grimm geleid⁴⁸.

De antisemitische agitatie in Marburg begon in de tijd van de zogenaamde Antisemitenpetition⁴⁹, waarin werd opgeroepen de toeloop van joden naar Duitsland te verhinderen en een beroepsverbod voor joden af te kondigen voor wat betreft staatsambten, justitie en onderwijs.

In Marburg leidde de petitie tot ongeregeligheden: bij joden werden de ramen ingegooid en ze werden op straat mishandeld.

De Deutschkonservative Partei had het antisemitisme tot een van haar programmapunten gemaakt en dit had in Marburg tot een kettingreactie geleid, die niet goed meer beheersbaar was.⁵⁰

In 1881 werd in het naburige Kassel een afdeling van de Deutsche Reformverein opgericht, een vereniging die gekenmerkt werd door een fanatieke en racistische variant van het antisemitisme. Zoals ik hiervoor al heb uiteengezet, ontstond er aan het eind van de negentiende eeuw naast de godsdienstige variant van het antisemitisme ook een racistische, die ervan uitging dat de joden tot een ander ras behoorden dan de overige Duitsers. Ze schreven aan dit vermeende joodse ras slechte eigenschappen toe, waardoor het Duitse volk zou worden bedreigd. De Deutschkonservative Partei ging dit laatste te ver.⁵¹ Aanvankelijk had deze partij nog de meeste invloed.

⁴⁴ M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 276vv.

⁴⁵ O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 173; M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 291.

⁴⁶ T. Klein, *Der preußisch-deutsche Konservatismus und die Entstehung des politischen Antisemitismus in Hessen-Kassel (1866-1893)*, Marburg 1995, blz. 11 en 102.

⁴⁷ *Ibidem*, blz. 16.

⁴⁸ *Ibidem*, blz. 18, 133vv.

⁴⁹ 1880-1881, begonnen door de Berlijnse antisemieten, die de gelijkstelling van de joden weer wilden afschaffen.

⁵⁰ T. Klein, *Op.cit.*, blz. 90vv.

⁵¹ *Ibidem*, blz. 92vv.

De Deutschkonservatieven behaalden dan ook in 1881 een grote overwinning: in Wahlkreis V kregen ze 60,1 % van de stemmen, bij vorige verkiezingen zaten ze veel lager. Tijdens deze verkiezingen werden de joden als tegenstanders afgeschilderd, omdat ze op de Fortschrittspartei (linkse liberalen) zouden stemmen. De katholieken in Wahlkreis V stemden ook op de Deutschkonservatieven.⁵²

In de jaren na deze verkiezingen werd het klimaat voor de joden in Marburg steeds grimmiger, er volgden intimidaties, joden werden in toenemende mate op straat lastig gevallen.⁵³ In 1884 werd er zelfs een oud en gehandicapt joods echtpaar vermoord, waarschijnlijk door de smid K. Hedderich, die geld van het echtpaar had geleend. Hij werd verdedigd door de antisemitische advocaat K.W.E. Grimm, leider van de Conservatieven, en vrijgesproken. Tijdens dit proces vooral werd O. Böckel geïnspireerd om aan de antisemitische beweging mee te gaan doen.⁵⁴

Bij de verkiezingen van 1884 behaalden de Deutschkonservatieven met Grimm als lijsttrekker in Wahlkreis V 76,0 % van de stemmen!⁵⁵ In de stad Marburg zelf kwamen ze op 39 %.⁵⁶ Maar daarna begon bij de kiezers de teleurstelling over de Conservatieven te groeien: deze slaagden er niet in om iets tegen de armoede te doen en er werden geen maatregelen tegen de joden genomen. Hier speelde de Deutsche Reformverein op in. In 1886 richtte Böckel de afdeling Marburg op en hield grote bijeenkomsten met opruiende toespraken. De antisemieten keerden zich nu van de Conservatieven af.⁵⁷ De beweging telde na korte tijd al 250 leden. Tijdens de bijeenkomsten trad een soort van “Saalpolizei” op om tegenstanders de deur uit te werken.⁵⁸

De Deutschkonservative Partei had geen antwoord meer op het felle antisemitisme van Böckel. Zij wilde daar niet aan meedoen en deze greep nu zijn kans. Eind 1886 richtte hij in Marburg een antisemitische kiesvereniging (“Wahlbüro”) op, waarna in 1887 de nieuwe verkiezingen volgden. Böckel versloeg hierin de Conservatieven glansrijk en werd voor Wahlkreis V naar de Rijksdag afgevaardigd en was daar toen de enige afgevaardigde die zich “antisemiet” noemde.⁵⁹

⁵² *Ibidem*, blz. 101-107.

⁵³ *Ibidem*, blz. 119vv.

⁵⁴ A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 154. Ook T. Klein noemt de moord.

⁵⁵ T. Klein, *Op.cit.*, blz. 134.

⁵⁶ *Ibidem*, blz. 143; De Nationalliberale Partei 36 % en de Sociaal-democraten 24,8 %; Fortschritt kreeg niets.

⁵⁷ *Ibidem*, blz. 191vv.

⁵⁸ *Ibidem*, blz. 98.

⁵⁹ *Ibidem*, blz. 198, 214v. A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 158 stelt dat Böckel alleen al in Marburg zelf 42% van de stemmen kreeg.

In de praktijk was één van de belangrijkste beschuldigingen tegen de joden dat zij zich aan woeker zouden schuldig maken. Als antwoord op deze beschuldiging gingen de joden er nu toe over om in Marburg samen met goedwillende christenen een “Verein gegen den Wucher” op te richten. Deze vereniging, die door de provinciaalrabbin van Marburg, Dr. L. Munk (1851-1917), die hierna nog ter sprake zal komen, werd geleid, ging volgens de methode van Raiffeisen geld uitlenen en trad op tegen christelijke en joodse woekeraars, die overigens bijna niet voorkwamen.⁶⁰ Boeren leenden alleen bij joden, als de gewone banken dat niet meer wilden. Zo’n lening droeg dan meer risico, zodat de rente hoger was dan normaal. Van woeker zijn echter geen bewijzen gevonden. De meeste executies van boerderijen waren een gevolg van drankzucht bij de boeren.⁶¹ Gezien de precaire situatie waarin de joden in Hessen verkeerden, lijkt het niet logisch dat zij zich aan woeker zullen hebben schuldig gemaakt! De joden probeerden juist zo weinig mogelijk op te vallen door zich zoveel mogelijk aan de bestaande samenleving aan te passen (de zogenaamde assimilatie), zie hieronder.

Belangrijk hierbij is de vraag wat men onder woeker dient te verstaan. In Duitsland was sinds 1880 een “Gesetz betreffend den Wucher” van kracht. De precieze toepassing ervan werd aan de rechter overgelaten, in het wetje zelf werden geen rentepercentages genoemd. Uit de jurisprudentie blijkt dat in 1892 3,5 tot 6% als normale rente werd beschouwd (de officiële rentevoet varieerde), maar 12% en meer als woeker, daartussen was blijkbaar een grijs gebied.⁶² De wet van 1880 was o.a. op aandringen van de Hessische Landdag tot stand gekomen.⁶³ In 1896 werd in de Rijksdag een maximum rente van 8% voorgesteld, maar dit werd verworpen.⁶⁴ Ik heb geen bewijzen gevonden dat joden te veel rente vroegen.

⁶⁰ T. Klein, *Op.cit.*, blz. 230v en 250v. D. Peal, *Op.cit.*, blz. 274. In het rapport van de Verein für Socialpolitik *Wucher auf dem Lande*, Leipzig 1887 werd naast andere gebieden onderzoek naar de woekerpraktijken in Hessen (waaronder Oberhessen, dit is Hessen-Nassau) gedaan. Er werd, overigens zonder daarvan cijfers te noemen klakkeloos van uitgegaan dat de joden meestal de woekeraars waren, hoewel werd toegegeven dat veel boeren zich door drankzucht in de schuld staken, dat de joden niet te veel rente vroegen, maar dat de boeren maar steeds bleven lenen en dat ook christenen (met name slaggers) woeker bedreven. De woeker kwam alleen voor in de gebieden Vogelsberg en Odenwald, in de omgeving van Marburg en Kassel dus niet. Het rapport verzuimt uit te leggen wat men onder woeker verstaat en vermeldt geen bewijzen.

⁶¹ H. Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 42,47vv.

⁶² C. Bergfeld u.a., *Aspekte europäische Rechtsgeschichte*, Frankfurt a.M. 1982, blz. 190.

⁶³ K. Liebner, *Wucher und Staat*, Berlin 2010, blz. 301.

⁶⁴ *Ibidem*, blz. 319.

5. De reactie van de joden op het antisemitisme

Hoe reageerden de joden op alle onrust en beschuldigingen? De joodse reactie was tamelijk mild. Over het algemeen wilden de joden niet zien dat ze zo gehaat werden. Ze waren geneigd de kwalijke beweringen over hen af te zwakken. Ze pasten zich zoveel mogelijk aan de bestaande samenleving aan. Men meende dat alles uiteindelijk niet zo negatief was bedoeld.⁶⁵ Dit viel ook op bij de filosoof Dr. H. Cohen (1842-1918), die verderop een belangrijke rol in dit artikel speelt.⁶⁶ In zijn *Deutschtum und Judentum* (Giessen 1915), beweerde hij dat het jodendom, wat de Europese culturen betrof, het beste bij de Duitse cultuur paste. In werkelijkheid maakten de conservatieve Duitsers de joden tot zondebok: achter het modernisme, kapitalisme, liberalisme en socialisme zaten de joden. De assimilatie van de joden bevorderde juist het racistische antisemitisme, daardoor werd de toestand dus alleen maar erger.⁶⁷ Sommige joden waren bereid heel ver met hun aanpassing te gaan. In de synagogen werden kerkorgels in gebruik genomen en de joodse componist L. Lewandowski (1821-1894) schreef muziek voor gemengd synagogaal koor onder begeleiding van het kerkorgel. Zijn muziek vertoont gelijkenis met die van Bach. Enkele joden waren zelfs bereid om de sabbatsdienst naar de zondag te verplaatsen! Maar niets hielp. Onder de Marburger joden waren er enkele die zelfs bereid waren hun kinderen naar niet-joodse scholen te sturen vanwege de integratie.⁶⁸

Op het intellectuele vlak hebben de joden zich wel verdedigd. Bekend is bijvoorbeeld het proces dat Rohling tegen de Weense rabbijn Dr. J.S. Bloch (1850-1923) wilde beginnen. Rohling had zijn ideeën over de Talmud in het Oostenrijkse antisemitische blad *Tribüne* in de vorm van brie-

⁶⁵ O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 221vv.

⁶⁶ Hermann Cohen was professor in de filosofie aan de universiteit van Marburg en een van de stichters van de Neokantiaanse School aan deze universiteit. Hij heeft een groot aantal publicaties op zijn naam staan, vooral over Immanuel Kants filosofie. Voor dit artikel is van belang zijn *Deutschtum und Judentum* (Giessen 1915), waarin hij beweerde dat het Jodendom, wat de andere Europese culturen betrof, het beste bij de Duitse cultuur paste. In 1880 had hij zich al in de "Berliner Antisemitismusstreit" gemengd met zijn artikel "Ein Bekenntniss zur Judenfrage" (tegen H. von Treitschke). Hierin betoogde hij dat het Jodendom in de Duitse cultuur paste en aansluiting kon zoeken bij het Duitse protestantisme. Een belangrijk kenmerk van het Jodendom is de Messiaanse belofte, waarin ook protestanten geloven. (K. Krieger, *Der Berliner Antisemitismusstreit*, 1879-1881, deel 1, blz. 341, 344). Opvallend is dat Cohen hier afstand van het katholicisme nam, zonder dit te noemen. In zijn *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Leipzig 1919, blz. 293, legde hij als aanhanger van het liberale Jodendom uit, wat hij onder dit Messianisme, dat z.i. geschikt was voor Duitsland, verstond: "Die Idealität des Messias, Seine Bedeutung als Idee, bezeugt sich in der Überwindung der Person des Messias und in die Auflösung des Sinnbilds in der reinen Gedanken der Zeit, in dem Begriffe des Zeitalters". (curs. J.K.A.) Cohen geloofde niet in de lijfelijke komst van de Messias, maar in een "gouden" tijdperk (blz. 292), waarin geen oorlog meer zou bestaan en rechtvaardigheid zou heersen.

⁶⁷ D. Peal, *Op.cit.*, blz. 275.

⁶⁸ A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 90.

ven aan de redactie uiteengezet, hierin herhaalde hij nog eens de argumenten uit de *Talmudjude*.⁶⁹ Maar hij voegde er een andere beschuldiging aan toe, namelijk die van het bloedritueel. Zoals bekend geloofden veel mensen dat de joden in de tijd van Pesach een christenkind probeerden te ontvoeren om het bloed daarvan voor de bereiding van de matses te gebruiken. Rohling ondersteunde deze beschuldiging en bood aan de waarheid ervan voor de rechtbank onder ede te bekrachtigen. Naar aanleiding van Rohlings *Der Talmudjude* en zijn artikelen in de *Tribüne* noemde Dr. J. S. Bloch in de *Wiener Morgenpost* ("Das Angebot des Meineids") Rohling een leugenaar en hij beschuldigde hem van mijneed, waarop deze in augustus 1883 een aanklacht bij de rechtbank in Wenen tegen Bloch indiende om tot een strafproces tegen hem te komen. "Lüger, Fälscher, Verläumder und Meineidige", zo luidde Blochs beschuldiging in de *Morgenpost* aan het adres van Rohling. In de aanklacht tegen Bloch ging het om belediging en smaad. Rohling was namelijk daarvoor bij processen in Dresden en Habelschwerdt als getuige-deskundige opgetreden en had onder ede verklaard dat de bloedbeschuldiging op waarheid berustte.⁷⁰ De directe aanleiding voor Bloch was dat Rohling van plan was opnieuw als getuige-deskundige in een soortgelijk proces op te treden, namelijk in het Hongaarse Tisza-Eszlar, waar in de tijd van Pasen een meisje was vermoord (dit proces werd in 1883 voorbereid). De joden werden van deze moord beschuldigd.

In de aanklacht werd Bloch verweten dat hij de paragrafen 487, 488 en 491 Strafgesetzbuch (St.G.B.) 1852 had overtreden. Volgens § 493 kon Bloch tot twaalf maanden gevangenisstraf worden veroordeeld⁷¹.

⁶⁹ Rohling heeft deze "brieven" later in boekvorm gepubliceerd: *Meine Antworten an die Rabbiner. Fünf Briefe über den Talmudismus und das Blutritual der Juden*, Prag 1883.

⁷⁰ J. Kopp, *Zur Judenfrage nach den Akten des Prozesses Rohling-Bloch*, Leipzig 1886, blz. 12, 13, 15 en 19. Dr. J. Kopp was gerechtsadvocaat te Wenen en trad op als verdediger van J. Bloch. Uit zijn boek blijkt dat hij weliswaar geen deskundige was op het terrein van de Talmoed en de bloedbeschuldiging, maar dat hij zich met veel interesse in het onderwerp had verdiept. B. Hartston, *Op.cit.*, 200vv.

⁷¹ StGB 1852: §. 487. *Ehrenbeleidigungen: a) unbegründete Beschuldigung wegen eines Verbrechens, Vergehens oder einer Uebertretung.* Einer Ehrenbeleidigung macht sich schuldig: a) Wer einen anderen fälschlich eines Verbrechens, ohne daß die Beschuldigung so weit gegangen ist, um die nach dem §. 209 zum Verbrechen der Verläumdung erforderlichen Eigenschaften zu erreichen, oder fälschlich eines Vergehens oder einer Uebertretung beschuldigt.

§. 488. *b) unbegründete Beschuldigung wegen anderer unehrenhafter oder unsittlicher Handlungen.* b) Wer auch sonst durch Mittheilung von erdichteten oder entstellten That-sachen Jemanden namentlich oder durch auf ihn passende Kennzeichen fälschlich einer bestimmten unehrenhaften oder solchen unsittlichen Handlung beschuldigt, welche diesen in der öffentlichen Meinung verächtlich zu machen oder herabzusetzen geeignet ist.

§. 491. *d) andere öffentliche Schmähungen.* d) Ebenso begeht eine Ehrenbeleidigung, wer einen Anderen öffentlich oder vor mehreren Leuten, in Druckwerken, verbreiteten Schmäh-schriften oder bildlichen Darstellungen von was immer für eine Art, es sei namentlich oder durch auf ihn passende Kennzeichen, ohne Anführung bestimmter That-sachen, verächtlicher Eigenschaften oder Gesinnungen zeigt, oder dem öffentlichen Spotte aussetzt. Beruft

Met moeite vond men deskundigen om als getuige op te treden, maar toen het proces eindelijk kon beginnen (november 1885), trok Rohling in de maand daarvoor zijn beschuldiging in. Dit bleef niet zonder gevolgen, want Rohling verloor nu zijn professoraat te Praag. Hij werd door keizer Frans Josef ontslagen.⁷²

In Duitsland probeerde men in strafprocessen tegen schrijvers als Rohling op te treden, maar het kwam meestal niet tot een veroordeling. Soms met de motivatie dat de gewraakte publicaties op wetenschappelijk materiaal waren gebaseerd. De antisemitische predikant A. Stoecker, die soms in juridische problemen kwam, beriep zich op het “wetenschappelijke debat”.⁷³ Eén van de officieren van justitie, die met een dergelijke aanklacht te maken kreeg, had ook deze mening: het ging in feite om wetenschappelijke meningsverschillen (“Wissenschaft”) en die waren niet strafbaar.⁷⁴ Deze voorvallen vonden vooral in de jaren na 1880 plaats en vele gingen aan het proces Fenner vooraf. In één van de Duitse gevallen kwam het tot een strafproces, het zogenaamde Judenspiegelprozess (december 1883). In dit proces ging het om de vraag of de uitleg die “Dr. Justus” (pseudoniem voor A.I. Brimann) aan bepaalde passages uit de *Sjoelchan Aroech* gaf, juist was.⁷⁵ Het joodse geloof werd door die uitleg in kwaad daglicht gesteld. Een uittreksel uit dit boek werd in januari 1883 door ene Dr. Hoffman in de *Westfälische Merkur* gepubliceerd. Deze Hoffman nu werd voor de strafrechter gedaagd. In zijn requisitoir stelde de officier van justitie dat dergelijke publicaties de haat tegen de joden aanwakkerden en geweld te-

sich der Schmähende bei der strafgerichtlichen Untersuchung zur Begründung seiner Schmähung auf entehrende Handlungen des Geschmähten, so hat er, um straflos zu werden, die Wahrheit seiner Angabe zu beweisen.

§. 493. *Strafe.* Alle in den vorstehenden §§. 487-492 bezeichneten Ehrenbeleidigungen sind in der Regel als Uebertretungen mit Arrest von einem bis zu sechs Monaten, wenn sie **aber durch Druckschriften begangen werden**, als Vergehen mit Arrest von sechs Monaten **bis zu einem Jahre zu bestrafen**. Die Strafe verwirkt nicht bloß der erste Urheber, sondern auch jeder, der eine solche Ehrenbeleidigung weiter zu verbreiten sucht. Wurde die Ehrenbeleidigung durch eine Druckschrift verbreitet, so ist, wenn es der Beleidigte verlangt, das wider den Schuldigen erflossene Straferkenntniß auf dessen Kosten auch durch den Druck zu veröffentlichen, und das Strafgericht hat zu bestimmen, in welcher Weise dieß nach Beschaffenheit der Umstände zu geschehen habe.

⁷² K. Schubert, *Die Geschichte des österreichischen Judentums*, Wien 2008, blz. 84.

⁷³ B. Hartston, *Sensationalizing the Jewish Question*, Leiden 2005, blz. 211, “scientific debate”.

⁷⁴ *Ibidem*, blz. 217. “The opinions of the scholars on the matter vary quite widely, and the opinions of scholars stand on both sides. This is after all a matter of scientific discussion. And science (Wissenschaft) and its doctrines are free”.

⁷⁵ *Ibidem*, blz. 197vv, 204vv. Brimann leefde van 1859 tot 1934 was achtereenvolgens joods, protestant en katholiek. De *Sjoelchan Aroech* is een ander belangrijk werk over de joodse wet. Tegenwoordig is nog de *Kitsoer Sjoelchan Aroech* (door rabbijn S. Ganzfried), d.w.z. de samenvatting van de *Sjoelchan*, in gebruik. Sinds 2006 is deze ook in het Nederlands vertaald.

gen de joden konden uitlokken. Hij eiste veertien dagen gevangenisstraf tegen Hoffman. De advocaat stelde dat er slechts sprake was van een wetenschappelijk debat en dat de strafwet niet was overtreden. De rechtbank was het daarmee eens en sprak Hoffman vrij⁷⁶.

Dergelijke juridische acties hielpen dus niet, men bleef in de beweringen van Rohling c.s. geloven. In 1922 verscheen de 17e druk van zijn boek *Der Talmudjude*, waarin de beschuldigingen tegen de Talmoed waren verwoord.⁷⁷ Hieruit blijkt dat er voor dit werk, dat in 1871 voor het eerst verscheen, nog steeds belangstelling bestond. Het boek lag in cafés en was in sommige schoolbibliotheken aanwezig.⁷⁸ Het proces Fenner verschilde in zoverre van boven genoemde zaken, dat het hierbij om concrete uitspraken ging, die niet direct op wetenschappelijke publicaties waren gebaseerd. Ook de joden van Marburg verdedigden zich overigens te weinig tegen de agitatie. Ze probeerden vooral zo weinig mogelijk op te vallen, door zich zoveel als mogelijk was aan te passen. Ze weigerden gevluchte, Oost-Europese joden hulp te verlenen, omdat die orthodoxe kleding droegen en Jiddisch spraken. De joden zouden als groep te veel opvallen, als de Oost-Europese zich in Marburg zouden vestigen.

Er werd weliswaar een afdeling van de Verein zur Abwehr des Antisemitismus opgericht, maar ook deze deed zijn werk zo onopvallend mogelijk. Men liet de verdediging het liefst over aan niet-joden. Ook het Zionisme wezen de Marburgse joden af, ze vonden de Zionisten te provocerend.⁷⁹ Maar Böckel wist de joden korte tijd later toch uit de tent te lokken. Hij organiseerde in 1886 in Marburg de boycot van de joodse winkelier in koloniale waren M.M. Rothschild. Deze verkocht zijn producten goedkoper dan zijn niet-joodse concurrenten. De boycot mislukte, maar alarmeerde de joden wel.⁸⁰ Bij hen ontstond langzaamaan het idee dat ze iets tegen de agitatie moesten doen. In deze strijd wierpen de rabbijn Dr. L. Munk en Professor H. Cohen zich als leiders op.⁸¹

⁷⁶ *Ibidem*, Op.cit, blz. 206 vv.

⁷⁷ O. Blaschke, *Op.cit.*, blz. 92.

⁷⁸ B. Hartston, *Op.cit.*, blz. 200.

⁷⁹ D. Peal, *Op.cit.*, blz. 272, 276.

⁸⁰ *Ibidem*, blz. 273.

⁸¹ J. Rothschild (Red.), *Dr. Leo Munk, ein Gedenkbuch*, Marburg 1918 (met biografie), blz. 10: hij was sinds 1876 rabbijn in Marburg. Hij had er ook over geklaagd dat joodse kinderen op weg naar school werden geslagen en gepest, U. Sieg, *Op.cit.*, blz. 155. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Leipzig, 52^e Jaargang nr. 18, 3 mei, 1888, blz. 218.

6. De Reformverein in Marburg

In de stad Marburg woonden sinds 1317 joden.⁸² In de 15e eeuw werden ze verdreven, maar sinds 1532 woonden er weer joden in de stad. Hun aantal bleef aanvankelijk gering; in de zeventiende en achttiende eeuw woonden er slechts zes tot acht joodse families.⁸³ De stad deed in de 17^e eeuw pogingen om de joden tot het protestantse christendom te bekeren. De universiteit was zelfs bereid daartoe een speciale “jodencatechismus” te schrijven. De joden werden gedwongen om deze catechismus te bestuderen, maar de poging had niet het gewenste succes.⁸⁴ Ondanks hun geringe aantal waren de joden een steen des aanstoets voor de andere inwoners van Marburg.

Omstreeks 1880 en daarvoor woonden er in Marburg en omgeving vooral veel protestanten, maar ook een flinke minderheid aan katholieken. In Hessen-Nassau, waartoe Marburg dus behoorde, waren in 1890 69,5 % van de inwoners evangelisch en 27,4 % katholiek.⁸⁵

Pas in de 19^e eeuw nam het aantal joden in Marburg toe, in 1887 was hun aantal 2,75 %.⁸⁶ Het ging daarbij om 350 joden op een totale bevolking van 12.668. In de jaren ervoor was hun aantal in de stad toegenomen: door de burgerlijke gelijkstelling trokken de joden van het platteland naar de stad. De joden bezochten het plaatselijke gymnasium, in mindere mate de universiteit.⁸⁷ In de tijd van Böckel woonden er overigens nog steeds joden op het platteland rondom Marburg.

De toegenomen joodse aanwezigheid leidde aan het eind van de 19^e eeuw tot antisemitische agitatie.

De meeste mensen om Marburg heen leefden in grote armoede. Veel mensen waren anti-Pruisisch gezind, terwijl de meeste joden vóór de Pruisische overheersing waren.⁸⁸

De Deutsche Reformverein Marburg organiseerde frequent bijeenkomsten, waar over de vermeende wandaden van de joden kon worden gediscussieerd. De discussie binnen de Reformverein Marburg spitste zich toe op de Talmoed, een belangrijk joods geschrift, waarin men meende passages te hebben ontdekt die joden de gelegenheid boden de niet-joden

⁸² L. Munk, *Zur Herinnerung an die Einweihung der Synagoge in Marburg*, Marburg 1897, blz. 1. A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 20 (stichting van een „schola judaeorum” (synagoge).

⁸³ G.L. Soliday, “Die Marburger Juden in der frühen Neuzeit (1640-1800)”, in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Band 58, 2008, blz. 6, 7 (Sonderdruck). A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 16v, 45: 4 tot 8 families.

⁸⁴ *Ibidem*, blz. 61vv.

⁸⁵ H. Pötzsch, *Op.cit.*, blz. 51.

⁸⁶ *Encyclopaedia Judaica*, second Edition, deel 13, blz. 510. M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 269.

⁸⁷ D. Peal, *Op.cit.*, blz. 271.

⁸⁸ M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 267vv.

zoveel mogelijk te bedriegen, en die andere, denigerende uitspraken over niet-joden bevatten. De agitatie was vooral ontstaan sinds Hessen tot Pruisen, de Noord-Duitse Bond en tenslotte tot het Duitse keizerrijk was gaan behoren. In de grondwet van de Noord-Duitse Bond en in die van het Duitse keizerrijk waren alle godsdiensten gelijkgesteld en werden de joden als gelijkwaardige burgers beschouwd. Ten gevolge daarvan hadden de joden zich bijna volledig geëmancipeerd. Zij hadden niet alleen in de economie, maar ook in het bestuur, in het bijzonder in de rechtspraak en de advocatuur, hun alleszins gerechtvaardigde plaats ingenomen. Aangezien de joden met enkele uitzonderingen in de agrarische sector afwezig waren (tot het begin van de negentiende eeuw was grondbezit voor joden verboden), maar in deze sector wel handel dreven, meende men dat zij vooral de vijanden van de boeren waren.

De groei van het aantal joden werd als bedreigend fenomeen gezien: ‘Im kaiserlichen Deutschland stützt(e) sich die Polemik der Antisemiten vor allem auf die an den Horizont gemalten *Schreckenvision einer Massenhaften Einwanderung von Juden aus dem Osten*’ (curs. J.K.A.)⁸⁹. Aan het einde van de negentiende eeuw was men in Duitsland bang voor de immigratie van (straatarme) Oost-Europese joden. Men beschouwde het jodisme als een aan de Duitse beschaving tegengestelde en vijandige cultuur en als een ernstige bedreiging voor het Duitse volk. Hiervoor heb ik al opgemerkt dat de joden van Marburg dit gevaar ook zagen, niet omdat zij tegen hun joodse broeders uit het Oosten waren, maar omdat ze bang waren voor de verslechtering van hun eigen positie in de stad. Men mag aannemen dat de toegenomen agitatie in Marburg mede werd veroorzaakt door het groeiende aantal joden in die stad gedurende de tweede helft van de 19^e eeuw.

Uit het proces Fenner blijkt dat het in Marburg vooral om de kritiek op de Talmoed ging, daarom is het nodig nu meer aandacht aan *Der Talmudjude* van Rohling te besteden. De kritiek betrof passages uit dit belangrijke joodse werk, waarvan men meende dat ze opriepen om de christenen te bedriegen en te verachten.

⁸⁹ *Ibidem*, blz. 463. ‘Die Angst für die *Überflutung* aus dem Osten...’ A. Rohling haalde in zijn antisemitische geschrift *Der Talmudjude*, Münster (1876, 5^e druk), blz. 91, ene Prof. Desjardins aan die beweerde dat Bulgarije in korte tijd werd overstroomd met duizenden joden, tot 500.000 toe en dat deze zich niet wilden aanpassen, de taal niet wilden leren en de economie van Bulgarije bedreigden, omdat ze de Bulgaren wilden uitbuiten. Zumbini noemt ook de historicus H. von Treitschke (1834-1896), die zich druk maakte over deze “Ostjuden”, hij wordt “nationale antisemiet” genoemd, *Ibidem*, blz. 186; Von Treitschke kan in zoverre gematigd worden genoemd, dat hij niet wilde uitsluiten dat joden goede Duitsers konden worden. Hier haakte H. Cohen op in met zijn “Ein Bekenntniss zur Judenfrage”.

7. Der Talmudjude

In de 18e eeuw was een uitvoerige studie verschenen met passages uit de Talmoed die speciaal tegen de niet-joden gericht zouden zijn, geschreven door J.A. Eisenmenger (1654-1704)⁹⁰. Eisenmenger was hoogleraar Semitische talen in Heidelberg en studeerde in diezelfde stad en in Amsterdam. Hij volgde lessen bij de joden door voor te wenden, dat hij zich tot het Jodendom wilde bekeren. Toen hij meende genoeg te weten keerde hij zich van de joden af. In zijn werk kwam hij met de beruchte bloedbeschuldiging tegen de joden en de aanklacht dat de joden de bronnen zouden willen vergiften⁹¹.

Een professor in de theologie, verbonden aan de universiteit van Münster, en later aan die van Praag⁹², Dr. J. A. Rohling (1839-1931)⁹³, had in 1871 een samenvatting van Eisenmengers werk geschreven: *Der Talmudjude*. Vooral door zijn benoeming in Praag had hij veel prestige.

Het karakter van zijn geschrift was buitengewoon antisemitisch en het heeft als zodanig tot in de tijd van het Nationaal-Socialisme invloed gehad⁹⁴. Omdat Rohling zelf blijkbaar onvoldoende kennis van het Hebreeuws en het Aramees had, nam hij klakkeloos vele foute vertalingen en interpretaties van Eisenmenger over, zonder dit overigens te vermelden, zodat het in feite om plagiaat ging. Een andere geleerde, Dr. F. Delitzsch (1830-1890)⁹⁵, schreef daarom in 1881 (of eerder) een felle kritiek op

⁹⁰ J.A. Eisenmenger, *Entdecktes Judentum*, (Königsberg 1711). In de volledige titel vermeldde Eisenmenger, dat ‘.... die verstockte Juden die hochheilige Drey-Einigkeit, Gott Vater, Sohn und Heil. Geist erschrecklicher Weise lästern und verunehren, die Heil. Mutter Christi verschmähen, das Neue Testament, die Evangelisten und Aposteln, die Christliche Religion spöttisch durchziehen, und die gantze Christenheit auff das äusserste verachten und verfluchen....’ In 1893 verscheen nog een heruitgave van Eisenmenger door F.X. Schieferl.

⁹¹ K. Krieger, *Der “Berliner Anisemitismusstreit” (1879-1881)*, München 2004, deel 2, blz. 883vv.

⁹² B. Hartston, *Op.cit.*, blz.190vv, biografische opmerkingen over Rohling.

⁹³ Duits katholiek theoloog, hij studeerde theologie in Münster en Parijs.

⁹⁴ Bijvoorbeeld in: *Der Orden unter dem Totenkopf*, die Geschichte der SS (H. Höhne, München 2008, 1967). Höhne schrijft (blz. 312) over een discussie tussen hooggeplaatste SS-ers, betrokken bij de (latere) moord op de joden: ‘Am 28. Juni 1938 schrieb Hagen an Eichmann: „Das tollste Stück scheint mir aber zu sein, wenn er (Hiemer) zu der durchaus erfreulichen Tatsache, daß sehr viele Juden in Wien wieder zu ihrem Judentum zurückkehren, folgende Klammerbemerkung zufügt: Zu einer Religion, die die Lehren des Talmuds als oberstes Gesetz anerkennt! *Des Talmuds, der alle Verbrechen am Nichtjuden gestattet* (curs. J.K.A.).“’ Hier zien we opnieuw de verderfelijke invloed van schrijvers als Rohling.

⁹⁵ F. Delitzsch was Luthers theoloog en professor in het Oude Testament aan de universiteiten van Leipzig, Erlangen en Rostock. Hij is tevens bekend om zijn studies van het Nieuwe Testament. Ook Delitzsch vond dat de joden zich tot Jezus moesten bekeren en vertaalde

Rohling, en indirect op Eisenmenger, waarin hij Rohlings fouten ontzenuwde en zijn eigen vertalingen daartegenover stelde, *Rohling's Talmudjude*. Hij toonde tevens aan dat Rohling plagiaat had gepleegd door in feite gedeelten van Eisenmengers werk over te schrijven. Delitzsch was in die tijd al een gevierde hebraïcus, sommige van zijn vertalingen hebben nog steeds gezag.⁹⁶ Rohling antwoordde Delitzsch in zijn *Franz Delitzsch und die Judenfrage*, waarin hij beweerde dat Delitzsch zelf van joodse afstamming was. Dit berustte op een misverstand: Delitzsch had zijn joodse leermeester wel eens "zijn oom" genoemd.⁹⁷

Een enkel voorbeeld kan nuttig zijn om Delitzsch positie ten opzichte van Rohling te verduidelijken. Zo beweert Rohling over de Talmoed: 'Ja, honden zijn de niet-joden voor de Talmoed, want deze schrijft in verband met Ex. 12:16 over de heilige feesten dat die voor Israël zijn, niet voor de vreemden, *niet voor de honden*' (curs. J.K.A.).⁹⁸ Rohlings uitleg suggereerde dus dat de Talmoed vreemden, dat wil zeggen niet-joden, als honden beschouwde. In werkelijkheid gaat de tekst over de voedselbereiding tijdens feesten, die niet op een sabbatdag vallen. Op die dagen geldt de joodse wet (dus met betrekking tot het bereiden van voedsel) niet alleen voor de Israëlieten, maar ook voor de vreemdelingen en de dieren, zoals de honden. Met andere woorden: de honden zijn hier echte honden (geen metafoor).⁹⁹ Ook beweerde Rohling dat joden niet-joden mochten bedriegen, maar de Talmoed erkent dat er onder de (andere) volkeren rechtvaardigen zijn en dat ze daarom goed moeten worden

daartoe het Nieuwe Testament in het Hebreeuws. Niettemin keurde hij het antisemitisme volmondig af. Zijn overige werk werd door de joden bewonderd. A. Gerdmar, *Roots of Theological Antisemitism*, Leiden 2009, blz. 216, 221 en 225vv.

⁹⁶ B. Hartston, *Sensationalizing*, blz. 193, noemt Delitzsch '...one of the most prominent Old Testament scholars in the world...' Ook van de kant van de joden kwam kritiek: D. Löwy, *Der Talmudjude von Rohling* (zur Abwehr und Verständigung), (Wien 1882); hierin een aantal voorbeelden, waaruit blijkt dat de interpretatie van Eisenmenger/Rohling op verkeerde vertalingen en misverstanden berustte. Ondanks de geleerde replieken van Delitzsch en Löwy bleef *Rohlings Talmudjude* tot in de Nazi-tijd zijn invloed houden. De kritieken werden genegeerd. Pas toen er in de jaren twintig en dertig van de vorige eeuw een volledige Duitse vertaling van de Babylonische Talmoed verscheen (van Lazarus Goldschmidt, in 12 delen, 1929-1936, (Frankfurt am Main 1996)), die in academische kringen waardering vond, nam Rohlings invloed langzaam af.

⁹⁷ J. A. Rohling, *Franz Delitzsch und die Judenfrage*, Prag 1881, blz. 154. Aan het eind van dit boek zegt Rohling: „...Ich habe mich enthalten die Motive zu untersuchen, welche Delitzsch bestimmen mochten, gegen die offen daliegende Wahrheit Partei zu nehmen, so nahe es auch lag, mit der „deutschen Landeszeitung“ zu fragen, ob nicht die Jüdische Abstammung dieses Gelehrten das unbegreifliche Rätsel löse, wie ein Mann von Intelligenz, ein so unwahres und widerspruchvolles Buch schreiben konnte wie es Delitzsch tat....“

In een brief aan M. Lazarus (1824-1903, joods filosoof en professor te Bern) schrijft Delitzsch: „Judaism has probably never had a worse enemy than Rohling...“ (A.T. Levenson, *Between Philosemism and Antisemitism*, London 2004, blz. 81).

⁹⁸ Het gaat om passages in b*Talmoed* Megilla 7b (Uitg. L. Goldschmidt 1996, Band IV, blz. 28).

⁹⁹ Delitzsch, *Rohling*, (1881), blz. 31; Löwy, *Talmudjude*, 1882, blz. 7.

behandeld¹⁰⁰. Verder meende Rohling dat de Talmoed joden toestond woekerrente van de niet-joden te innen, maar ook dit wordt juist verboden¹⁰¹. Hij noemde geen concrete voorbeelden dat joden dit inderdaad deden. Weliswaar is het volgens Deut. 23: 19-21 joden verboden rente van elkaar te vragen, maar die mogen ze wel van vreemdelingen eisen. Dan nog dient men onderscheid te maken tussen rente en woekerrente. De laatste is ook voor joden verboden. Daarbij moeten de joden zich ook houden aan de wet van het land waar zij wonen (zie voetnoot 115). Hiervoor is deze kwestie al aan de orde geweest, ik heb geen voorbeelden gevonden waaruit blijkt dat joden zich aan woeker schuldig maakten.

Hoewel Delitzsch dus Rohlings provocerende geschrift naar de prullenmand had verwezen, bleef deze bij de antisemieten een gevierde auteur. Ook binnen de Reformverein van Marburg had Rohling gezag.¹⁰²

8. De joden komen in actie

Vanzelfsprekend ergerden de joden van Marburg zich aan de hetze van O. Böckel en zijn Reformverein. Deze had namelijk geschreven dat de joden onverbeterlijk waren. Ook joden die overgingen naar het christendom bleven gevaarlijk voor de niet-joden, omdat zij tot een verkeerd ras behoorden, meende hij. Hij was een echte racist, omdat hij bijvoorbeeld beweerde dat joden een andere lichaamsbouw zouden hebben dan niet-joodse Duitsers¹⁰³. We zien dus dat de Reformverein een opmaat naar het latere Nationaalsocialisme was.

Voorafgaande aan het proces tegen Fenner waren er al een paar andere processen geweest tussen joden en niet-joden in Marburg, maar deze gingen niet specifiek over de joodse godsdienst. Zo had Böckel M. Stern wegens belediging aangeklaagd, omdat deze had gezegd dat hij vele jaren daarvoor geld aan de vrouw van Böckel had geleend zonder er rente voor te vragen. Niemand anders had de familie Böckel een bedrag willen lenen. Het kwam tot een strafrechterlijk proces.¹⁰⁴ Maar het proces leidde niet tot

¹⁰⁰ b*Talmoed* Baba Kamma 113b (Goldschmidt, Band VII, blz. 395) en Chullin 94a (Goldschmidt, Band XI, blz. 290vv). M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 134.

¹⁰¹ b*Talmoed* Baba Mezia 75a,b (Goldschmidt, Band VII, blz. 692vv). Woeker is verboden ten opzichte van de naasten, maar ook niet-joden zijn naasten, als zij zich aan de zeven noachidische wetten houden, dus ook de christenen behoren daartoe.

¹⁰² Weliswaar werden Rohlings geschriften in 1898 door Paus Leo XIII op de Index gezet, M.F. Zumbini, *Op.cit.*, blz. 139.

¹⁰³ O. Böckel, "Die Juden- Die Könige unserer Zeit", pamflet.

¹⁰⁴ In het Duitse keizerrijk vielen beledigingen en laster, evenals in Oostenrijk, onder het *strafrecht* (Belediging, Verleumdung, übele Nachrede). Men beschouwde een dergelijk vergrijp als krenking van de eer. De achtergrond hiervan was dat men met de dreiging van zware straffen het duelleren hoopte te kunnen voorkomen.

een veroordeling: “Diese Aussage dass die Ehefrau Böckels bei einem Jude Geld geliehen habe, nahmen die Antisemiten zum Anlass, Stern wegen Beleidigung zu verklagen. Der Prozess wurde schließlich eingestellt, eine Berufung des Klägers wurde abgewiesen.“ Een andere keer was de jood Hermann Eichelberg zwaar beledigd door Fr. Langlotz (een aanhanger van Böckel) en Eichelberg was naar de rechter gelopen, maar Langlotz werd vrijgesproken en Eichelberg veroordeeld tot de kosten.¹⁰⁵ Het spreekt bijna vanzelf dat de joden door de agitatie van de beweging van Böckel dusdanig in het nauw waren gebracht, dat ze de gelegenheid afwachtten om terug te kunnen slaan. Die kans kwam in 1886, toen Böckel anti-semitische bijeenkomsten hield.

Daarom had de leider (Vorstether) van de joodse gemeente, de heer K. Strauß in opdracht van de provinciaalrabbin van Marburg, Dr. L. Munk, een paar stenografen ingehuurd om de toespraken tijdens de bijeenkomsten van de anti-joodse vereniging op te tekenen en dit gebeurde¹⁰⁶. De bedoeling was duidelijk: men wilde belastende feiten verzamelen om de agitatoren aan te kunnen pakken. Die kans kreeg Strauß op 5 december 1886, toen tijdens een vergadering te Bad Marbach een jonge onderwijzer (Volksschullehrer), die pas lid van de Reformverein was geworden, het

RStGB 1871: §. 185. Die Beleidigung wird mit Geldstrafe bis zu zweihundert Thalern oder mit Haft oder mit Gefängniß bis zu Einem Jahre und, wenn die Beleidigung mittels einer Thätlichkeit begangen wird, mit Geldstrafe bis zu fünfhundert Thalern oder mit Gefängniß bis zu zwei Jahren bestraft.

§. 186. Wer in Beziehung auf einen Anderen eine Thatsache behauptet oder verbreitet, welche denselben verächtlich zu machen oder in der öffentlichen Meinung herabzuwürdigen geeignet ist, wird, wenn nicht diese Thatsache erweislich wahr ist, wegen Beleidigung mit Geldstrafe bis zu zweihundert Thalern oder mit Haft oder mit Gefängniß bis zu Einem Jahre und, wenn die Beleidigung öffentlich oder durch Verbreitung von Schriften, Abbildungen oder Darstellungen begangen ist, mit Geldstrafe bis zu fünfhundert Thalern oder mit Gefängniß bis zu zwei Jahren bestraft.

§. 187. Wer wider besseres Wissen in Beziehung auf einen Anderen eine unwahre Thatsache behauptet oder verbreitet, welche denselben verächtlich zu machen oder in der öffentlichen Meinung herabzuwürdigen oder dessen Kredit zu gefährden geeignet ist, wird wegen verleumderischer Beleidigung mit Gefängniß bis zu zwei Jahren und, wenn die Verleumdung öffentlich oder durch Verbreitung von Schriften, Abbildungen oder Darstellungen begangen ist, mit Gefängniß nicht unter Einem Monat bestraft. Sind mildernde Umstände vorhanden, so kann die Strafe bis auf Einen Tag Gefängnis ermäßigt, oder auf Geldstrafe bis zu dreihundert Thalern erkannt werden.

¹⁰⁵ A. Erdmann, *Op.cit.*, blz. 158vv.

¹⁰⁶ *Der Prozeß Fenner* (nach den Akten dargestellt und beleuchtet), Anonime auteur, Marburg 1888, blz. 14. Volgens U. Sieg, *Op. cit.*, blz. 155, is Böckel zelf de schrijver, Sieg zegt over deze beredeneerde bronnenpublicatie: „Trotz naheliegender Bedenken stellt er wegen der dort enthaltenen Dokumente eine unverzichtbare Geschichtsquelle da.“ Het boek is namelijk een bronnenpublicatie van het proces. In de *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Leipzig, 52^e Jaargang Nr. 18 en 19, 3 en 10 mei 1888, blz. 287, 288; 297, 298 staan uitgebreide artikelen over het proces, waarin genoemde bronnenpublicatie grotendeels wordt bevestigd. (www.compactmemory.de). Het Staatsarchiv te Marburg heeft mij schriftelijk gemeld dat er verder geen akten over het proces Fenner in het archief zijn te vinden.

woord kreeg.¹⁰⁷

Deze heette Ferdinand Fenner, hij zou later voor de rechter moeten verschijnen. Hij was in 1857 in Hessen geboren als zoon van een Evangelische predikant. Deze had van zijn pensioengeld een boerderij gekocht, maar de bedrijfsvoering daarvan was totaal mislukt en Fenner sr. raakte diep in de schulden. Als gevolg daarvan kwam de boerderij door hypothecaire executie in handen van een joodse zakenman, wat Fenner sr. en jr. niet konden verkroppen. Fenner jr. had door de hele affaire antisemitische gevoelens ontwikkeld, temeer daar zijn vader geen geld meer had voor een universitaire studie en de zoon daarom onderwijzer was geworden. De hele geschiedenis speelde zich af tegen het decor van de economische problemen in de tweede helft van de 19e eeuw, waarvan ook de Duitse landbouw het slachtoffer was geworden. En zoals bij alle economische crises moest er een zondebok worden gevonden en dat waren toen de joden. Van Fenner sr. is een brief bekend, waaruit blijkt dat hij zeer antisemitisch was en zijn eigen rancune aan de joden verweet.¹⁰⁸

In zijn rede beweerde Fenner dat joden er van jongs af aan in werden getraind de niet-joden te bedriegen.

En na een paar zeer antisemitische opmerkingen kwam hij tot de kern van de zaak: dat de joden er een gewoonte van maakten om de niet-joden te bedriegen kwam door de invloed van de Talmud. ...‘Daß im Talmud geschrieben steht: das Gesetz Mosis gilt nur von einem Juden zum andern, auf die Gojim hat es keinen Bezug, die dürfen sie bestehlen, betrügen usw.’¹⁰⁹

De joden besloten naderhand deze uitspraak tegen de Talmud in een aanklacht op te nemen om tot een strafproces te komen.

Maar er volgde nog een tweede die zo mogelijk veel erger was: ‘Wenn das wahr ist und ein guter Jude thut, was der Talmud ihm fragt, dann ist er in unseren Augen ein Schuft, und thut er das nicht, dann ist er in den Augen der Juden ein Schuft; ein Schuft ist er also auf alle Fälle.’¹¹⁰ Ook deze tweede uitspraak werd door de joden in hun klacht aan het openbaar ministerie opgenomen.

Men ziet in Fenners uitspraken de invloed van Rohlings werk *Der Talmudjude* en dat van Fenners politieke leider Böckel. Waar Rohling de jood nog opriep zich tot het christendom te bekeren, beweerde Böckel juist

¹⁰⁷ *Ibidem*, blz. 17.

¹⁰⁸ *Ibidem*, blz. 19vv.

¹⁰⁹ *Ibidem*, blz. 7: ‘...Dat er in de Talmud geschreven staat: de wet van Mozes geldt slechts voor de ene jood tot de andere, op de gojim heeft deze geen betrekking, die mogen ze bestelen, bedriegen enz.’

¹¹⁰ *Ibidem* blz. 7. ‘Als dat waar is en een goede jood doet wat de Talmud van hem vraagt, dan is hij in onze ogen een schurk, en doet hij dat niet, dan is hij in de ogen van de joden een schurk; een schurk is hij dus in alle gevallen.’

dat de jood onverbeterlijk was, omdat hij tot een verkeerd ras behoorde¹¹¹. Tot deze laatste categorie behoorde Fenner's tweede uitspraak dat de jood, wat hij ook deed, altijd een schurk was.

De Heer Strauß vroeg nu de stenografen om gezamenlijk een verslag te schrijven van hetgeen Fenner tijdens de vergadering van 5 december 1886 had gezegd. Dr. L. Munk, de provinciaalrabbin, toog vervolgens met dat verslag als bewijsstuk naar de officier van justitie om een klacht tegen Fenner in te dienen om tot een strafrechtelijk proces te komen¹¹². De aanklacht werd door de officier van justitie bij de strafkamer van de rechtbank van Marburg (Landesgericht) ingediend, nadat de joden hem het stenografisch verslag van de uitspraken van Fenner ter hand hadden gesteld. De precieze tekst van de aanklacht is niet bekend. Fenner werd "öffentliche Beleidigung" ten laste gelegd. Maar uit de aanvankelijke uitspraak van de rechtbank kan worden opgemaakt dat het bij de aanklacht om een strafproces ging met als voornaamste punten: belediging van een religieuze gemeenschap en haar geschriften (§166 en §185 Reichsstrafgesetzbuch 1871). De rechtbank betwijfelde of hiervan sprake was en wees in eerste instantie de aanklacht af. De rechtbank stelde onder andere in zijn uitspraak:

1. "Die Eröffnung des Hauptverfahrens gegen den Volksschullehrer Ferdinand Oskar Gottfried Fenner dahier wegen Vergehens gegen § 166 St.G.B. wird abgelehnt, weil in dem, was die Anklageschrift vom 15. Januar 1887, Bl. 22 d.A. aus der vom Angeschuldigten in einer Antisemitenversammlung gehaltenen Rede aufgenommen hat, ein Angriff liegt, der sich nicht gegen die Juden als Religionsgenossenschaft, sondern gegen den jüdischen Stamm und das Sittengesetz seines Talmud richtet."
2. "Der Antrag auf Eröffnung des Hauptverfahrens wird abgelehnt, da nach den Erhebungen kein Anhalt dafür vorliegt, daß des Angeschuldigten (= Fenner) fragliche Äußerungen gegen Strauß gerichtet seien, beleidigende Äußerungen gegen eine kollektive Mehrheit von Personen, z.B. die Juden ohne bestimmte Richtung gegen einzelne Individuen dieser Gesamtheit aber nicht unter die Strafbestimmungen des § 185 St.G.B. fallen."¹¹³

Hoewel dus de tekst van de aanklacht niet bekend is, kan worden geconcludeerd dat het daarin om de belediging van de joden als "Religionsgenossenschaft" ging. Omdat de rechtbank betwijfelde of deze

¹¹¹ Toch vinden we ook bij Rohling een heenwijzing naar en een bedekte toespeling op de fysieke vernietiging van de joden, als zij niet tot inkeer komen en de Talmoad niet willen verwerpen: 'Wer die Lage der Dinge versteht, sieht ein, dass der Pöbel kommen wird, über diesen grossen Feind der Gesellschaft ein blutiges Gericht zu halten...' (*Der Talmudjude*, blz. 7) Dergelijke toespelingen zijn gevaarlijk, omdat zij anderen op het idee kunnen brengen inderdaad geweld aan te wenden, wat in de latere geschiedenis van Duitsland inderdaad is gebeurd.

¹¹² C. Jahr, *Antisemitismus vor Gericht: Debatten über die juristische Ahndung judenfeindlicher Agitation in Deutschland*, Frankfurt a.M. 2011, blz. 126.

¹¹³ *Der Prozess Fenner*, blz. 8, 11.

(dit) aan Fenner ten laste gelegde overtreding, misdrijf (het Duitse recht kende een tussenvorm: “Vergehen”) juist was, sprak de rechtbank hem vrij.

In diezelfde tijd, namelijk in februari 1887, werd Böckel in de Rijksdag gekozen als vertegenwoordiger van de antisemieten. Niet alleen in Hessen, maar ook in Berlijn bleek er veel steun voor de nieuwe politieke beweging te zijn. Of deze verkiezingsuitslag invloed op de gedachten van het Landesgericht van Marburg heeft gehad, is niet bekend, maar de rechtbank wees dus op 3 maart 1887 de aanklacht tegen Fenner af (“wird...abgelehnt”). Groot was de vreugde in het kamp van de antisemieten.

Maar het openbaar ministerie liet het er niet bij zitten en ging op 11 maart 1887 in beroep (“Beschwerde”) bij het Oberlandesgericht te Kassel (“Strafsenat”). Vooral de uitspraak dat de jood, als hij wel of niet de Talmoed volgde, altijd een schurk was, stond bij dit beroep centraal. De officier beschouwde dit toch als een overtreding van §166 en § 185 van het toen in het Duitse Rijk vigerende Wetboek van strafrecht.¹¹⁴ De beledigende uitspraak was niet alleen tegen de Talmoed als religieus geschrift, maar ook tegen de joden als leden van een geloofsgemeenschap gericht (‘Religionsgesellschaft mit Korporationsrechten’, bedoeld is de joodse gemeenschap), meende de officier. In de loop van het proces kwam de Talmoed zelf meer en meer in het centrum van de belangstelling te staan. Wat de antisemieten vooral benadrukten, was dat de Talmoed door de joden als wetboek en als ethiek werd gezien, wat volgens hen betekende dat de joden de Talmoedische wetten boven de seculiere staatswetten en de algemeen aanvaarde ethiek van de samenleving stelden. Dit werd terecht vanuit het joodse kamp bestreden. In de Talmoed staat immers dat de wet van het land waar de jood woont ook voor hem de wet is, waaraan hij zich in alle opzichten dient te houden.¹¹⁵ Verder moet men opmerken dat niet elk woord of gedeelte van de Talmoed hetzelfde gezag heeft, daar het een boekwerk is waarin allerlei verschillende meningen staan. Alleen de opvattingen die door de meerderheid van de auteurs worden gesteund, en

¹¹⁴ Reichsstrafgesetzbuch 1871:

§166 Wer dadurch, daß er öffentlich in beschimpfenden Aeußerungen Gott lästert, ein Aergermiß gibt, oder wer öffentlich eine der christlichen Kirchen oder eine andere mit Korporationsrechten innerhalb des Bundesgebietes bestehende Religionsgesellschaft oder ihre Einrichtungen oder Gebräuche beschimpft, ingleichen wer in einer Kirche oder in einem anderen zu religiösen Versammlungen bestimmten Orte beschimpfenden Unfug verübt, wird mit Gefängniß bis zu drei Jahren bestraft.

§ 185 Die Beleidigung wird mit Geldstrafe bis zu zweihundert Thalern oder mit Haft oder mit Gefängniß bis zu Einem Jahre und, wenn die Beleidigung mittels einer Thätlichkeit begangen wird, mit Geldstrafe bis zu fünfhundert Thalern oder mit Gefängniß bis zu zwei Jahren bestraft.

¹¹⁵ ‘Dina de ‘malchuta dina’, (de) ‘wet van het land is (de) wet’. Deze regel wordt vier keer in de Talmoed genoemd, bijvoorbeeld in: b*Talmoed* Nedarim 28a, Bava Batra 54b, 55a.

die naar de Thora verwijzen, behoren tot de Halacha, tot de weg die joden moeten gaan, namelijk de Wet. Het heeft dus geen zin zo maar uitspraken uit de Talmoed te halen en te zeggen dat ze representatief voor het Jodendom zouden zijn, in plaats daarvan dient dit van geval tot geval te worden bekeken.

Op 21 mei 1887 vernietigde (“wird aufgehoben”) het Oberlandesgericht te Kassel de uitspraak van de rechtbank van Marburg van 3 maart 1887 en gelastte op 2 juni 1887 vervolging, waarbij vooral § 166 St.G.B. centraal werd gesteld. Het Oberlandesgericht was van mening dat de rechtbank te Marburg ongelijk had in de bewering dat Fenners uitspraken tegen de “Joodse stam” en niet tegen een “Religionsgesellschaft” gericht waren. Tevens wees het Oberlandesgericht erop dat er ook joden bestonden die pas later naar dit geloof waren overgegaan en dus niet tot de “joodse stam” behoorden (proselieten).¹¹⁶ De zaak werd naar de rechtbank van Marburg terugverwezen om in behandeling te worden genomen. Op 21 september van hetzelfde jaar boog de rechtbank zich over de vraag wie als getuigdeskundigen zouden mogen optreden. Volgens § 72 e.v. van de Strafprozeßordnung 1877 konden deskundige getuigen worden opgeroepen om een Gutachten te schrijven, waarbij verdachte of diens verdediger, maar ook het slachtoffer het recht hadden bezwaar te maken tegen een bepaalde keuze. “Das Ablehnungsrecht steht der Staatsanwaltschaft, dem Privatkläger und dem Beschuldigten zu” (§ 74). Er werd besloten dat ten behoeve van de rechtszaak twee deskundigen zouden worden gevraagd, die ieder een ‘Gutachten’ (rapport) zouden schrijven, waarin de standpunten van verdachte en slachtoffer zouden worden besproken en op hun houdbaarheid zouden worden onderzocht. De deskundigen werden door de strafkamer benoemd. De rechtbank stelde voor een vooraanstaande rabbijn (Dr. H. Hildesheimer, (1855-1910), docent aan een rabbijnenseminarie en zoon van de beroemde rabbijn Dr. Esriel Hildesheimer (1820-1899)) uit te nodigen die ter zake zeer deskundig was. Nadat de verdachte tegen deze keuze had geprotesteerd, zag de rechtbank van deze getuige af. Volgens verdachte zou Hildesheimer een antisemiet hebben beledigd en dus partijdig zijn. De rechtbank besloot vervolgens de bekende (neokantiaanse) filosoof Prof. Dr. H. Cohen op te roepen, die weliswaar geen Talmoedgeleerde was, maar er wel voldoende van afwist en veel gezag had. Een tweede deskundige was de theoloog-filosof Prof. Dr. P. de Lagarde, een gematigde antisemiet, die zijn betoog op Rohlings *Talmudjude* baseerde, daar ook Delitzsch bijhaalde, maar tegelijkertijd toegaf zelf geen deskundige te zijn op gebied van de Talmoed. Deze voorbereidende schermutselingen hadden zoveel aandacht getrokken dat belangstellenden uit een groot deel van Duitsland naar Marburg waren getrokken om het proces bij te wonen en daarvan verslag te doen in de

¹¹⁶ Der Prozess, blz. 15.

dagbladen en andere periodieken.

Omdat Delitzsch al had aangetoond dat Rohlings vertalingen van de Talmoedpassages die over de contacten tussen joden en niet-joden gingen, onjuist vertaald waren, heeft het verder weinig zin om aandacht aan Lagardes ‘Gutachten’ (rapport) te besteden, omdat deze meteen al toegaf zelf weinig tot niets van de Talmoed af te weten, maar zijn uiteenzetting voor een belangrijk deel op Rohlings werk te baseren.

9. Het betoog van H. Cohen

Veel interessanter is het betoog van Dr. Hermann Cohen, de befaamde, Marburgse filosoof, die in zijn jeugd met de Talmoed was grootgebracht¹¹⁷. Zijn ‘Gutachten’ heet *Die Nächstenliebe im Talmud* (ein Gutachten dem Königlichen Landgerichte zu Marburg erstattet), op de titelpagina begint het werk met een diepzinnig citaat uit dit geschrift¹¹⁸:

“Die geplagt werden und nicht plagen,
Ihre Schmach hören und nicht erwidern,
Aus Liebe handeln und an Schmerzen sich freuen,
Diese sind es, die Ihn lieben”¹¹⁹

Cohen wees erop dat het onderscheid tussen heidense en geopenbaarde, religieuze moraal veel kleiner was dan men doorgaans verwacht.¹²⁰ Hij doelde daarbij op het onnodige wantrouwen dat tegen de joodse moraal bestond. Hij wees op Lev. 19: 18 en 33 waarin de naastenliefde wordt bevolen en wordt verboden de vreemdeling (‘geer’) te onderdrukken. Jes. 49:5 zegt dat het heil voor alle volkeren is. In Deut. 10: 18 en 19 staat dat de joden de vreemdeling moeten liefhebben, voeden en kleden. Cohen stelde daarbij dat de Thora boven de Talmoed ging. Dus de Talmoed kon niet in strijd met de Thora zijn.¹²¹ Dit was een uiterst belangrijk gegeven voor de interpretatie van de Talmoed. Cohen meende verder dat de belediging (‘Beschimpfung’) van de Talmoed ook een belediging was van de joden als ‘Religionsgesellschaft’. Op de vraag of de Talmoedische voorschriften alleen geldig waren voor de joden onderling en niet voor de

¹¹⁷ Hoewel Cohen veel geschreven heeft, is hij toch tamelijk onbekend. Niet in de laatste plaats door de tijd van het Derde Rijk, toen joodse geschriften uit de Duitse cultuur moesten worden geweerd. Aanvankelijk studeerde hij voor rabbijn, maar besloot daarna filosoof te worden.

¹¹⁸ *Die Nächstenliebe im Talmud*, (Marburg 1888). Er is geen Nederlandse vertaling.

¹¹⁹ b*Talmoed* Sabbath 88b.

“Die geplaagd worden en niet plagen,
hun smaad aanhoren en niet vergelden,
uit liefde handelen en zich verheugen in smart,
deze zijn het, die Hem liefhebben.”

¹²⁰ Cohen, *Nächstenliebe*, blz. 4 (8, digitale versie).

¹²¹ *Ibidem*, blz. 8.

joden in hun verhouding tot de niet-joden wees Cohen op de in de Talmoed genoemde zeven zogenaamde Noachidische wetten¹²². Deze zeven wetten betekenden eigenlijk niets anders dan een fatsoenlijk burger te zijn. De niet-joden die volgens deze regels leefden, moesten net zoals de joden worden behandeld, want de noachieden waren maatschappelijk gezien gelijkwaardig aan de joden.¹²³ Het christendom hield zich in feite aan deze zeven wetten, het was immers een uit het jodendom ontstane sekte, meende Cohen.¹²⁴ Ook wees hij erop dat de Talmoed woeker verbood. Verder zei hij dat sommige van de ergste beschuldigingen van Eisenmenger gewoon niet in de Talmoed te vinden zijn. Voorts maakte hij onderscheid tussen *aggada* (discussie) en *Halacha* (de Wet) in de Talmoed. Dit geschrift was namelijk dialectisch van aard. Slechts de Halacha was bindend voor de jood. Het had geen zin zo maar citaten uit de Talmoed weer te geven, dan werden dingen uit hun verband gerukt. Ook was hij objectief, wanneer hij schreef dat de Talmoed zeer oud was en dat bepaalde stukken in 'barbaarse tijden' waren ontstaan.¹²⁵ Er bevonden zich daarom ook verwerpelijke dingen in de Talmoed. De vraag kon worden gesteld of deze verwerpelijke zaken tot de Halacha behoorden en dat was volgens Cohen niet het geval. Vooral wat dit laatste punt betrof, slaagde De Lagarde er niet in Cohen te weerleggen.

10. De terechtzitting

Voor het gerecht verklaarde Fenner desgevraagd dat het nooit zijn bedoeling was geweest de joodse religie te treffen, die liet hem namelijk volledig onverschillig. 'Als wij antisemieten de joden aanvallen, dan geschiedt dat slechts vanwege hun algemene gevaarlijkheid...', verklaarde hij. Het ging erom dat ze het Duitse volk, zakelijk gezien, in het verderf willen storten. Hij beriep zich daarbij op zijn persoonlijke ervaringen en die van zijn vader. Dat hij om zijn uitspraak over de Talmoed werd berecht, deed hij af met de bewering dat hij dit werk niet als religieus werk beschouwde. Ook had hij zich in het geheel niet door Böckel laten beïnvloeden.¹²⁶ Böckel verklaarde als getuige decharge voor het gerecht dat de joodse godsdienst de antisemieten niet interesseerde, 'die Judenfrage' was uitsluitend een vraag van het ras. Met deze opmerkingen probeerden de verdachte en Böckel te bewijzen dat de aanklacht ongegrond was.

Daarna kwamen De Lagarde en Cohen aan het woord. De eerste baseerde

¹²² b*Talmoed*, Sanhedrin, 56a, b (Goldschmidt, Band VIII, 687, 689). Op een andere plaats in de Talmoed wordt over 32 geboden gesproken die de noachied moet naleven, maar deze worden verder niet uitgewerkt.

¹²³ Cohen, *Nächstenliebe*, blz. 18vv.

¹²⁴ *Ibidem*, blz. 22.

¹²⁵ *Ibidem*, blz. 14vv.

¹²⁶ *Der Prozeß*, blz. 22vv.

zijn uitspraken dus voor een deel op Rohling. Hij meende dat de Mozaïsche wetten sowieso verouderd waren en verwerpelijk en dus de Talmoed ook, voor zover die ze wilde handhaven. De Lagarde bedoelde dat het christendom beter was dan de oude wet. Ook Delitzsch zou dat met hem eens zijn.¹²⁷ Hij wees er verder op dat volgens Deut. 23: 19-21 het joden verboden was woeker van elkaar te vragen, maar dat ze dat wel van vreemdelingen mochten eisen. De Lagarde gebruikte daarbij dus niet het woord rente, maar woeker. Dit berustte op een onjuiste vertaling van de tekst uit dit Bijbelboek.¹²⁸ Op grond van deze teksten uit Deuteronomium gold weliswaar voor de joden onderling een totaal renteverbod, maar niet voor geldleen aan buitenlanders¹²⁹. Van woeker is geen sprake. Lagarde ging er blijkbaar vanuit dat de joden de niet-joden als “buitenlanders” zouden willen behandelen, terwijl bekend is dat de Duitse joden zich als Duitsers beschouwden. Cohen heeft daar later over geschreven (zijn boek *Deutschtum und Judentum*). Niettemin lijkt de tekst uit Deuteronomium logisch, want het lenen van geld aan een lid van een andere groep brengt meer risico met zich mee en daarom is het vragen van rente in dat geval gerechtvaardigd. Woeker mocht de jood echter van niemand vragen.

Voorts verklaarde De Lagarde dat de Talmoed zo’n verward geschrift was dat je er alle kanten mee op kon. Vervolgens kwam Cohen aan het woord. Deze had van tevoren kennis van De Lagardes ‘Gutachten’ kunnen nemen en bestreed diens mening doeltreffend. Hij wees erop dat de studie van de

¹²⁷ Hij had in zoverre gelijk dat ook Delitzsch vond dat de joden zich maar beter tot het christendom konden bekeren, daartoe vertaalde hij het Nieuwe Testament in het Hebreeuws; overigens nog altijd als een zeer goede vertaling beschouwd.

¹²⁸ In de genoemde teksten wordt het Hebreeuwse zelfstandig naamwoord נֶשֶׁךְ (“nesjek”), en de werkwoordsvorm לֹא תִשֶׁךְ (“lo-tasjek” hier met ontkenning, van dezelfde woordstam als “nesjek”) gebruikt, dat zowel in de Lutherse, als in de NBG-vertaling met “rente” (“Zinsen”) en “(geen) rente nemen” wordt vertaald, maar dat ook “woeker” kan betekenen, terwijl de Septuagint hier het woord “tokos” (τόκος) gebruikt dat ondubbelzinnig rente betekent en geen woeker (τοκισμός is het Oud-Griekse woord voor woeker). Het tweede vers (20, 21) gaat over de buitenlanders, maar zowel in de Lutherse, als in de NBG-vertaling gebruikt men ook hier het woord “rente” en “rente nemen”. Omdat in dit tweede vers de jood (“broeder”) in één passage met de buitenlander wordt vergeleken in zake deze rente, ligt de vertaling met “woeker” hier niet voor de hand, dit zou onlogisch zijn ten opzichte van het voorgaande vers, waar met dezelfde woordstam het vragen van rente van jood tot jood wordt verboden.

¹²⁹ Maar dit is eigenlijk kerkhistorisch niets bijzonders, daar gedurende de gehele Middeleeuwen in Europa het renteverbod gold en het justum-pretium-beginsel (de rechtvaardige prijs, dat wil zeggen het verbod op het maken van winst volgens de wet van vraag en aanbod). Thomas van Aquino noemt deze beginselen. De functie van de joden was dat zij wel mochten uitleenen tegen rente, als zodanig vervulden zij een belangrijke rol in de middeleeuwse economie en politiek. Toen het protestantisme opkwam, werd het renteverbod en het justum pretium verlaten. De eerste effectenbeurzen ontstonden vooral in protestantse steden. Ook voor de joodse religie waren hier geen belemmeringen. Bijna vanzelfsprekend werd dit de joden in conservatieve, katholieke streken lange tijd erg kwalijk genomen.

Talmoed buitengewoon moeilijk was en aan deskundigen moest worden overgelaten. Hij stelde dat een aantal passages, dat Rohling en De Lagarde noemden helemaal niet in de Talmoed stond. Hij ging in op het beginsel van de naastenliefde in het joodse geloof, zoals boven uiteengezet.

De officier van justitie merkte in zijn requisitoir op dat ook al zouden de gewraakte passages wel in de Talmoed staan, de joden daarom nog steeds geen schurk mochten worden genoemd. Bovendien was de joodse godsdienst door de staat erkend. Er was dan ook sprake van ‘Glaubenhaß’, meende hij. Böckel kon wel zeggen dat hij tegen de joden was vanwege hun afstamming (ras), maar dat was net zo erg, aldus de officier.¹³⁰

Hij achtte bewezen dat Fenner §166 en §185 van het Wetboek van strafrecht had overtreden (‘Vergehen’) en nam zelfs het woord ‘geloofsvervolging’ in de mond.¹³¹ Hij zag de bijkomstigheid dat de verdachte leraar van beroep was als een verzwarend feit. Deze moest vanuit zijn verantwoordelijkheid als opvoeder juist de tolerantie en de christelijke naastenliefde verdedigen, maar hij had zich laten verleiden door de agitatie van Böckel c.s.

De officier eiste daarom drie maanden gevangenisstraf, als er sprake zou zijn van “Religionsbeschimpfung” en “Beleidigung”. Wanneer alleen de belediging als bewezen zou worden beschouwd, was de eis zes weken gevangenisstraf.¹³² Deze strafeis was gezien de wet nog redelijk mild, er kon tot drie jaar worden opgelegd (§166, op grond van §185 tot twee jaar). De advocaat van de verdachte, Martin Kassel, citeerde in zijn pleidooi een antisemitische uitspraak van rijkskanselier Otto von Bismarck om aan te geven dat Fenner hoogstens diens voorbeeld had gevolgd.¹³³ Maar hiermee kon hij Fenner niet vrijpleiten, de uitspraak van Bismarck was nooit door een rechter beoordeeld. Ook kon de overigens ongestrafte overtreding van de één geen vrijpleitingsgrond voor de ander zijn. Verder beweerde de advocaat dat niemand had kunnen bewijzen dat Fenners eerste gewraakte

¹³⁰ *Der Prozeß*, blz. 45. Volgens de *Allgemeine Zeitung des Judenthums* Leipzig, 52e Jaargang nr. 18, 3 mei, blz. 288vv, veroordeelde de officier de mening van Fenner en Böckel in zeer felle bewoordingen.

¹³¹ Het Reichsstrafgesetzbuch maakte in volgorde van zwaarte onderscheid tussen ‘Verbrechen’ (misdrijf), ‘Vergehen’ en ‘Übertretung’ (overtreding). De term ‘Vergehen’ duidde dus een daad aan die erger was dan een overtreding, maar nog geen misdrijf in de moderne betekenis van het woord. Deze tussenvorm wordt in het Nederlandse recht niet gebruikt, wel in het Belgische: ‘wanbedrijf’.

¹³² *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Leipzig, 52^e Jaargang nr. 18, 3 mei, blz. 288

¹³³ G.J. Pulzer wijst erop dat Bismarck niet antisemitisch was. Weliswaar had hij zich in 1847 tegen de emancipatie uitgesproken, maar later had hij die juist doorgevoerd. De joodse bankier Bleichröder was nauw met hem bevriend, ene Dr. E. Cohen was zijn lijfarts. Bismarck zei: “Die Juden waren in ihrer Polemik nie so gemein wie meine christlichen Gegner”. Pulzer, *Op.cit.*, blz. 142. Zumbini heeft dezelfde mening: *Op.cit.*, blz. 216vv. Als opportunist koos hij soms de kant van de antisemieten om de progressieve liberalen te kunnen bestrijden.

uitspraak, als zou de Talmoed de joden oproepen de niet-joden te bedriegen en te bestelen, *niet* in dit werk werd genoemd. Hier meende hij handig gebruik te kunnen maken van de enorme omvang van de Talmoed.¹³⁴ Wat Fenners tweede uitspraak betrof, als zouden de joden altijd schurken zijn, merkte hij op dat deze uitspraak niet tegen het joodse geloof was gericht, maar alleen tegen de ‘Nation der Juden’ (‘eine fremde Rasse’). De advocaat probeerde hier te bewijzen dat het ten laste gelegde feit niet overeenkwam met de inhoud van de aanklacht en de genoemde wetparagrafen. Het ging zijns inziens dus niet per se om een religieuze gemeenschap. Daarom konden zowel §166, als §185 niet van toepassing zijn (Fenner was immers niet vanwege de rassenkwestie aangeklaagd). Dit des te meer, omdat Fenner de klager Strauß helemaal niet kende, toen hij zijn uitspraken deed en dat die dus niet aan diens adres gericht konden zijn. De advocaat vroeg daarom om vrijspraak.

In zijn slotwoord zei Fenner dat hij nooit antisemitische opmerkingen tegen zijn leerlingen op school had gemaakt, met andere woorden: hij bestreed dat dit een verzwarend effect kon zijn.¹³⁵

11. De Uitspraak

Op 2 mei 1888 deed de rechtbank uitspraak in een uitvoerig document. Dat Fenner het joodse geloof had bekritiseerd in zijn eerste uitspraak (‘...Daß im Talmud geschrieben steht: das Gesetz Mosis gilt nur von einem Juden zum andern, auf die Gojim hat es keinen Bezug, die dürfen sie bestehlen, betrügen usw.’) was volgens de rechtbank niet strafbaar. De rechtbank rekende dergelijke beweringen blijkbaar tot de vrijheid van meningsuiting, die in die tijd al in beperkte mate bestond. De rechtbank schreef hierover in zijn uitspraak: “Die Beschimpfung einer bestimmten Lehre einer Religionsgesellschaft ist nicht mit der Beschimpfung einer Religionsgesellschaft wegen einer bestimmten Lehre identisch...”¹³⁶ Wat de tweede uitspraak betreft (‘Wenn das wahr ist und ein guter Jude thut, was der Talmud ihm fragt, dann ist er in unseren Augen ein Schuft, und thut er das nicht, dann ist er in den Augen der Juden ein Schuft; ein Schuft ist er also auf alle Fälle.’), dat een jood altijd een schurk was, vond de rechtbank dat er sprake was van strafbaarheid, omdat het hier de belediging van de aanhangers van een godsdienst betrof („die Beschimpfung der jüdischen Religionsgesellschaft selbst“). De verdachte had daardoor de religievrede verstoord en de bepalingen van §166 overtreden. De officier had daarvoor zes weken gevangenisstraf geëist, maar de rechtbank veroordeelde hem tot twee weken gevangenisstraf en de

¹³⁴ *Der Prozeß*, blz. 48.

¹³⁵ *Ibidem*, blz. 51.

¹³⁶ *Ibidem*, blz. 62.

kosten van het proces.¹³⁷ De rechtbank koos voor een lichtere straf, omdat de verdachte tijdens zijn uitspraken in grote opwinding was geweest.¹³⁸ Een uiterst milde straf dus, maar toch een veroordeling. Beide kampen waren ontevreden over de uitslag, de antisemieten om de veroordeling op zich en de joden, omdat ze de straf te laag vonden.¹³⁹ Een hoger beroep werd echter niet ingesteld.¹⁴⁰

12. Conclusies

Aan het einde van de 19^e eeuw nam de antisemitische agitatie in het Duitse Keizerrijk toe. Het antisemitisme werd breed gedragen en bestond uit een religieuze en een min of meer geseculariseerde, racistische tak. Het antisemitisme was niet alleen vulgair, maar werd ook door meerdere hoog ontwikkelde academici gesteund en min of meer gesystematiseerd. De joden hebben zich er wel tegen verdedigd (bijvoorbeeld J. Bloch), maar bijna altijd werden de verdachten vrijgesproken, omdat de rechtbanken de beschuldigingen als meningsverschillen zagen die door wetenschappelijk materiaal werden gesteund. Over het algemeen was het joodse verzet te zwak. Een enkele keer hadden de joden beet, zoals in het proces tegen Fenner, maar ook daarbij vielen de resultaten tegen. Weliswaar werd Fenner veroordeeld, maar niet vanwege zijn uitspraken over de Talmoed. Hij had slechts de aanhangers van een godsdienst beledigd (Reichsstrafgesetzbuch 1871, §166). Ondertussen bleef de invloed van de antisemitische publicaties gewoon bestaan en deze konden uiteindelijk bouwstenen voor het latere Nationaal-Socialisme worden. Wijze stemmen, zoals die van F. Delitzsch en H. Cohen werden onvoldoende gehoord.¹⁴¹

¹³⁷ *Ibidem*, 51vv.

¹³⁸ *Ibidem*, blz. 65.

¹³⁹ U. Sieg, *Op.cit.*, blz. 156; W. Benz, *Handbuch des Antisemitismus*, Band 4 (Ereignisse, Dekrete, Kontroversen), Berlin/Boston 2011, blz. 245v. Cohen was teleurgesteld, omdat zijn Gutachten *Nächstenliebe* blijkbaar te weinig invloed op het vonnis had gehad.

¹⁴⁰ T. Klein, *Op.cit.*, blz. 248vv.

¹⁴¹ In voetnoot 1 is de mening van het Nederlandse Openbaar Ministerie over de kwestie Wilders vermeld. Hierin wordt onderscheid gemaakt tussen het beledigen of krenken van een godsdienst aan de ene en van zijn aanhangers of gelovigen aan de andere kant. In de uitspraak van de rechtbank van Marburg in 1888 werd alleen het laatste als strafbaar beschouwd. Bij de rechtszaken over de joodse godsdienst en met name bij de interpretatie van de Talmoed werd veel door de rechtbanken toegelaten, omdat het antisemitisme zich als een wetenschappelijke discussie voordeed.

Gebruikte literatuur:

- Allgemeine Zeitung des Judenthums*, Leipzig, 52^e Jaargang nr. 18 en 19, 3 en 10 mei 1888, blz. 287, 288; 297, 298.
<http://www.compactmemory.de/>
- W. Benz, *Handbuch des Antisemitismus*, Band 4 (Ereignisse, Dekrete, Kontroversen), (Berlin/Boston 2011).
- C. Bergfeld u.a., *Aspekte europäische Rechtsgeschichte*, Frankfurt a.M. 1982.
- O. Blaschke, *Katholizismus und Antisemitismus im Deutschen Kaiserreich*, Göttingen 1999.
- O. Böckel, “Die Juden-Die Könige unserer Zeit”, pamflet, 1887.
- G. Brakelmann u.a., *Antisemitismus* (von religiöser Judenfeindschaft zur Rassenideologie), Göttingen 1989.
- H. Cohen, *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Leipzig 1919.
- H. Cohen, *Die Nächstenliebe im Talmud*, Marburg 1888.
- F. Delitzsch, *Rohling's Talmudjude*, Leipzig 1881.
- E. Dühring, *Die Judenfrage als Racen-, Sitten- und Kulturfrage* (mit einer weltgeschichtlichen Antwort), (Karlsruhe 1881).
- A. Erdmann, *Die Marburger Juden, ihre Geschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart*, Marburg 1987 (dissertatie) (alleen in Duitse bibliotheken aanwezig).
- A. Gerdmar, *Roots of Theological Antisemitism* (German Biblical Interpretation and the Jews, from Herder and Semler to Kittel and Bultmann), Leiden 2009.
- L. Goldschmidt, *Talmud*, 12 Bände, 1929-1936, Frankfurt a. M. Uitgave van 1996.
- B. Hartston, *Sensationalizing the Jewish Question*, Leiden 2005.
- H. Höhne, *Der Orden unter dem Totenkopf*, die Geschichte der SS, 1968, München 2008.
- C. Jahr, *Antisemitismus vor Gericht: Debatten über die juristische Ahndung judenfeindlicher Agitation in Deutschland*, Frankfurt a.M. 2011.
- T. Klein, *Der preußisch-deutsche Konservatismus und die Entstehung des politischen Antisemitismus in Hessen-Kassel (1866-1893)*, Marburg 1995.
- J. Kopp, *Zur Judenfrage nach den Akten des Prozesses Rohling-Bloch*, Leipzig 1886.
- K. Krieger u.a., *Der “Berliner Antisemitismusstreit” (1879-1881)*, München 2004, deel 1 en 2.
- A.T. Levenson, *Between Philosemitism and Antisemitism*, London 2004.
- K. Liebner, *Wucher und Staat*, Berlin 2010.

- D. Löwy, *Der Talmudjude von Rohling* (zur Abwehr und Verständigung), Wien 1882.
- L. Munk, *Zur Herinnerung an die Einweihung der Synagoge in Marburg*, Marburg 1897.
- G. Palmer internet-pdf.document: "Erfurcht vor der Wahrheit", <http://www.gesine-palmer.de/gesine-palmer/arbeiten-und-publikationen/aufsaeetze/ehrfurcht-vor-der-wahrheit.html>, (pdf, 2011).
- Der Prozeß Fenner* (nach den Akten dargestellt und beleuchtet), Anonime auteur, (Marburg, Verlag des "Reichs-Herold", 1888), Bronnenpublicatie van het oorspronkelijke archiefmateriaal.
- D. Peal, "Jewish responses to German Anti-Semitism: The Case of the Böckel Movement, 1887-1894", in: *Jewish Social Studies* Vol. 48, No. 3/4 Summer - Autumn, 1986, pp. 269-282.
- H. Pötzsch, *Antisemitismus in der Region, antisemitische Erscheinungsformen in Sachsen, Hessen, Hessen-Nassau und Braunschweig 1870-1914*, Wiesbaden 2000 (Diss.) (Alleen in Duitse bibliotheken aanwezig).
- K. Priester, *Rassismus und kulturelle Differenz*, Münster 1997.
- G.J. Pulzer, *Die Entstehung des politischen Antisemitismus In Deutschland und Österreich (1867-1914)*, Göttingen 2004.
- J. A. Rohling, *Der Talmudjude*, Münster 1876 (2).
- J. A. Rohling, *Franz Delitzsch und die Judenfrage*, Prag 1881.
- J. A. Rohling, *Meine Antworten an die Rabbiner. Fünf Briefe über den Talmudismus und das Blutritual der Juden*, Prag 1883..
- Reichsstrafgesetzbuch*, Deutsches Reich 1871 (RStGB, 15. Mai 1871).
- Strafgesetzbuch* 1852, Österreich (St.G.B. 1. September 1852).
- J. Rothschild (Red.), *Dr. Leo Munk, ein Gedenkbuch*, Marburg 1918.
- K. Schubert, *Die Geschichte des österreichischen Judentums*, Wien 2008.
- U. Sieg, *Aufstieg und Niedergang des Marburger Neukantianismus*, Göttingen 1994 (diss.).
- U.O. Schmelz, *Die Jüdische Bevölkerung Hessens*, Tübingen 1996.
- G.L. Soliday, "Die Marburger Juden in der frühen Neuzeit (1640-1800)", in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Band 58, 2008, blz. 1-25 (Sonderdruck).
- Verein für Socialpolitik, *Wucher auf dem Lande*, Leipzig 1887 (rapport).
- H. Wirtwein, „Judenemanzipation im Vormärz“ in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, Band 44, 1994, S. 71vv.
- M.F. Zumbini, *Die Wurzeln des Bösen*, Frankfurt a.M. 2003.